

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 12 (16786)

2004 чылдың
ЯНВАРЬ 29,
четверг

Ат салган шагы 16.00
Садар өртгээ 3 рубль.

2004 чылда Шагааны байырлаар
дугайында

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Конституциясының 104 чүүлүнүн «х» пунктузунга, Россия Федерациясының Күш-ажыл кодекзинин 112 чүүлүнге, Тыва Республиканың «Тыва Республиканың байырлал хүннеринин дугайында» 1999 чылдың февраль 12-де № 143 Хоойлузунга үндөзүлгөсү, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының доктаадыры болза:

1. Чөөн чүктүң ай календарына дүүштүр Тыва Республиканың чонунун байырлалы — Шагааны 2004 чылдың февраль 21-де эрттирер деп доктаадыр. 2004 чылдың февраль 21 дыштаныр хүннү 2004 чылдың февраль 24 вторникке шилчидер.
2. Бо доктаалды республиканың массалыг информация чепсектеринге парлаар.
3. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг болуп кирер. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.ОЮН. Кызыл хоорай, 2004 чылдың январь 22 № 575 ХП-1.

Депутаттың ажил-чорудулгазы

ЧАГЫГЛАР-БИЛЕ АЖЫЛДААР

Тываның чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан Күрүне Думазының депутадынга чоокта чаа база катап соңгуткан Чылгычы Ондар эрткен пятницада Күрдуманың культура талазы-биле комитетинин даргазының оралакчызынга бадылаткан. Ол дугайында ажылчын аян-чорук-биле Кызылда чедип келген депутат боду дыңнаткан.

Ч.Ондарның чугаазы-биле алырга, эрткен неделяда анаа Күрдуманың беш комитеттеринин удуртукчулары оралакчыларның албан-дужаалын саналдаан болуп турар.

— Бодум болза бюджет талазы-биле комитетке кирер дээш эвээш эвес күжениш-кинни үндүрдүм, ынчалза-даа ынаар кириксэн кижилерниң саны эмин эрттир хөй болган, хевирлеп тургузушкун чорудулгазының үезинде ук комитеттин составы 42-ден 52 кижиче чедир өскени дээрге-ле хөй-ле чүүлду чугаалап турары ол ышкажыл. Мээң таварылгамга хамаарыштыр алырга, саң-хөө талазы-биле эртем-билиг чогуу ынаар кирер органы бербейн барган, ынчангаш бар аргаларны бүгү талазындан сайгарып көргөш, депутат И. Кобзоннуң баштап турары культура талазы-биле комитеттин даргазының оралакчызынга ажылдаар чөпшээрелимни бердим.

«Чаңгыс аай Россиядан» парламент комитеттеринче депутаттарны төлээлеринин дугайында айтырыгны эрткен неделяның эгезинде-ле фракцияның деннелинге баш бурунгаар чугаалажып

көргөн, ооң соонда киирген саналдарны сайгарып чугаалашкан болгаш оларны россий парламентинин адаккы палатазының январь 23-те эрткен ээлчеглиг хуралына бадылаан. Мээң кандыг комитетке ажылдаарымның дугайында айтырыг ам республиканың эрге-ажыктарына биезде дег онза рольду ойнавайн турар, чүге дизе эрткен чылын-на хүлээп алган чурум езугаар бюджет акша-хөреңгилеринин үлөп-хуваалдазының чорудулгазынга улуг салдарны комитеттер эвес, а адаккы палатаның фракциялары салдар чедирер.

Бо ажылчын аян-чоруунун үезинде Күрдуманың депутады Чылгычы Ондар республика иштинге ыңай-бээр чоруур бодавайн турар. Неделя дургузунда ол бодунун дузалакчылары-биле кады сонгукчуларның чагыгларының анализин база система-жыдылгазын доозар, оларның күүселдезинин талазы-биле ажыл планын республика яамыларының болгаш ведомстволарының деннелинге дугуржурун уламчылаар планныг.

(«Тыва» информант-тилелдин материалдары-биле).

КАМГАЛАП АП ШЫДААН

Тываның соңгу чүкке денештирген хоойлуну хүлээп алганындан бээр Тываның чурттакчылары «Соңгу чүктүң чигелделерин» кажан-на ап кааптар ирги деп улуг дүвүрел-биле чурттап турганнар.

Ол дугайында дамчыыр чугаа тус черниң парлагазынга доктаамал үнүп турган. Амгы үеде Россияның 89 девискээрлеринин 45-и Соңгу чүкке хамааржып турар, федералдыг Чазак ону ап кааптар күзелдиг деп, Россияның парлагазындан тодаргай медээлер кээп турган. Кыдыкы Соңгу чүктүң эрге-байдалдарына 28 девискээрлер дүгжүп турар, а артканы — анаа денештирген девискээрлер, Тыва Республиканың Чазак республиканың чурттакчыларына Соңгу чүктүң чигелделерин болгаш немелделерин камгалап арттырар дээш улуг күштү үндүрер ужурга таварышкан.

Соңгу чүкке хамааржып

турар девискээрлерниң дүвүрел эгелээн чылдагааны болза, РФ-тин Экономикактиг хөгжүлдө яамызының сайыдының оралакчысы М.Цукановка баштапкан Арктиканың болгаш Кыдыкы Соңгу чүк чөвүлелиниң ажылчын бөлүүн тургускан, оларга чурттакчыларның амдыралчы ажыл-чорудулгазының байдалына дүүштүр чурттуң Соңгу чүк районнарынга хамаарыштыр чаа концепцияны ажылдап кылырын дааскан турган. Россияның девискээри чурттаарына таарымчалыг деннели-биле болгаш агаар-бойдус талазы-биле таарымча чок байдалдыг 6 зонага чарлып турар. Чамдык тускай эртемниглерниң бодалы-биле

алырга, амгы байдалды алгаш көөрге, РФ-тин Экономикактиг хөгжүлдө яамызының ажылчын бөлүүнүн түннели-биле дыка хөй девискээрлер «Соңгу чүктүң» кызырылдазынга таваржыры билдинип келген.

Бистин парлагага билдингени болза Тывага Кыдыкы соңгу чүктүң эрге-байдалдарын камгалап арттырар айтырыг талазы-биле сөөлгү үеде Москва хоорайда бистин сенаторурус Л.Нарусова улуг ажылды кылып чоруткан. Мырынай бо хүннерде Москвадан өөрүнчүг медээ чедип келген: федералдыг эрге-чагырганың деннелинге Людмила Борисовна республиканың чурттакчыларының эрге-ажыктарын камгалап ап шыдаан. Тодарадып чугаалаарга, Тыва Республиканың шупту девискээрлерин Кыдыкы соңгу чүктүң районнарынга хамаарыштырып каан.

Бистин корр.

Шинчилел лабораториясында

ОЙНААРАКТАР

«Чоннуң санитар-эпидемиологтуг чогуумчалыг байдалының дугайында» 1999 чылдың март 30-де үнген № 52 Федералдыг хоойлуну амдыралга боттандыгар сорулга-биле Тыва Республиканың Күрсанэпид-

хайгаарал төвүнге 2003 чылдан эгелеп уругларга хереглээр янзы-бүрү бараан-нарның гигиена талазы-биле үнелелинге хамаарыштыр ажыл чоруп эгелээн.

Уругларның хереглелинде янзы-бүрү парфюмер-косметиктиг барааннар санитар-гигиена лабораториязының ниити ажылының тургузуунун хөй эвес кезин ээлеп турар. «Ойнаарактарны бүдүрери болгаш ажыглаары» деп (СанПиН 2.4.7. 007-93) санитар дүрүмүнүн норма-чижээнге дүүштүр ойнаарактар кылыр материалдар, РФ-тин Кадык камгалап яамызының чөпшээрелин езугаар санитарлыг негелделерге дүгжүр арыг, аарыглар тывылдырар багай шынар чок болур ужурлуг. Ойнаарактарның хевирин эмин эрттир кырлагар шиш черлер чок, колдуунда борбак, ушта хевирлеттинген чүүлдер шала мугур болур ужурлуг. Оларны чараштап будаан будуктар быжыг, чараа, дер дээрге азы оларны сугга чуурга, эзилбес, былчашпас, уругларның кадыкшылынга хоралыг бүдүмелдерни (мышьяк, кадлий, коргулчун, ртуть) нормадан эрттир ылгап үндүрбес болур ужурлуг.

Эрткен 2003 чылдың дургузунда санитар-гигиена шинчилел лабораториязынга ойнаарактарның 31 хевиринин 248 шинчилел кылган. Ол — ниити чорутуруп турар шинчилелдеринин 0,89 хуузу болур. Санитарлыг дүрүмнеринин негелделеринге дүүшпес ойнаарактар илереттинмээн. Ынчалза-даа чамдык ада-иелер уругларына ойнааракты боттары чазап азы даарап кылып бээрлер болгай. Ынчан үстүнде адаттыг чүүлдерни сагыры эргежок чугула.

«Парфюмер-косметиктиг кылыгларның айыыл чок чоруу болгаш оларны бүдүреринин гигиеналыг негелделери» деп

Аныяк санитар эмчи А.П. Чимит ойнаарактарның бүдүмелдерин шинчилеп тур.

санитар дүрүмнүн негелделеринге дүүштүр аныяк херэеженеринин ажыглаары, чамдыкта бичии-даа уругларга ажыглаттына бээр парфюмер-косметика кылыглары: чижээлээрге, хол, бут, арынга чаар кремнерни, лосьоннарны, пудраларны, одеколоннарны, диш чуурда ажыглаар пасталарны, саваннарны, баш дүгү чуурунга болгаш өске-даа чүүлдерге ажыглаар суук чүүлдерни база хынап турар бис. Ажыгдалга херек ол кылыглар арын кежинин шынарын үрөвөс, кургатпас, ажытпас, аллергия болдурбас болур ужурлуг. Оларның составына коргулчун, мышьяк, ртуть холуксаалары шуут турбас ужурлуг. Эрткен чылдың дургузунда парфюмер-косметиктиг кылыгларның 133

хевирлеринге 639 шинчилелдерни чоруткан. Багай шынарлыг кылыгларны илередип, чогуур черлерге дыңнаткан.

Парфюмер-косметиктиг кылыгларны садып ап тура, оон даштыкы этикетказын кичээнгейлиг углап, кылыгның ады, ажыглатын, үндүрген фирманын, чурттуң адын, үндүрген чылын, ажыглаар хуусаазын эки номчунар. Ойнаарактарга болгаш парфюмер-косметиктиг кылыгларга хамаарышкан шинчилелдерни аныяк эмчи Алена Павловна Чимит чедишкенин чорудуп турар.

Алимаа ОНАН, санитар-гигиена шинчилел лабораториязының эргелекчизинин хүлээлгезин күүседип турар.

БЮДЖЕТКЕ БИЛЧИЛГЕ ХЕРЕК

Саң-хөө, акша-хөрөңги-биле холбашкан айтырыг дээр-ле бистиң хүн бүрүдеги амыдыралымыстың айтырыг. Кандыг-даа өг-бүлө бодунун дужунда бюджеттиг болур. Кирип келир орулгам чүл, оон кажын кайнаар чарыгдар мен деп өг ээзи боданып олурар. Чурттун-даа, оон бир кези болур регионун-даа бюджетиниң кол принципи өг-бүлө бюджетинде билгалбас. Оон чүгле хемчээлдери улуг болгаш калбак. 2004 чылда республика бюджетиде деп чүл?

Бөдүүнү-биле чугаалаарга, ол дээр-де демги-ле өг-бүлениң ажилдап алгаш амыдыраар акшазы-дыр. Бүдүрүлгө хөгжүп, сайзырап-ла турар болза, өг ээлериниң алыр акшазы амыдыралыг чечир, артыкшылын камнап, чып тургаш, улуг эт-херексел-даа садып ап болур, уруг-дарынын садыгын, өөрелдигин-даа төлөп болур. Бюджет адырында ажилдап турар кижилерниң акша-шалыңы үлөтүр-бүдүрүлгениң кандыг байдалдындан, кирип келир үндүрүлгелер дорт хамааржыр. Бүдүрүлгө сайзыраар-ла болза, үндүрүлгелерниң ниити хемчээли улгадыр. А бюджеттиң орулгалыг кезээ оон тургустунар болгай. Үндүрүлгелерниң тыртар хуузу көвүдөдип алыр болза база берге: бүдүрүлгениң бодунуң өзүлдө-сайзыралыг киирер акшазы эвээжеп каап болур. Ынчангаш манаа баш удур-ла өйтөвүндө санаашкынар, бодаашкынар херек.

Тываның бюджетиниң кол орулгалыг кезээ федералдыг бюджеттен кээп турарын билер бис. Ынчанмай канчаар, бичии республикада миллиардтар-биле ажилдап турар улуг бүдүрүлгелер бар эвес. Шаг-шагдан тура, улуг ССРЭ турда-ла, чурттун экономиказының тургустунуп келген байдалы ыңдыг. Мында бистиң бурувус чүү боор. Оон аңгыда чүс-чүс бүдүрүлгелер бүдүрүп кылып имилеме ажилчын күштер бисте чок. Эвээш санның

чон-дур бис, Москваның бир районунун чурттакчылары-биле дең чыгы. Улуг мегаполис хоорайларга тырлып чурттаарында эки чүве чок, ынчалза-даа хамык бүдүрүлгө база ында. Бис ышкаш бичии республикага улуг-улуг бүдүрүлгелерниң херээ-даа чүү боор, агаар-бойдус хирленир, улустун кадыңга хоралыг. Биске биче бизнес, фермер, арат ажылы сайзыратканы дээр. Ынчангаш бо-ла "сарыг" солуннарның бүдүрүлгө Тывада чок деп шуугап кээри кайгамчык. Олар тургустунган боттук чылдагааннар чүдел деп оода бичии боданганнар бе?

Ол ышкаш бюджетти белек-кеп кылгаш, баш удур санап, оон орулгалы кандыгыл, чарыгдалы кайдал деп чүүлдү каш-каш саазынар долдур (600 арын) чара бижип бээр, аңаа кадалыр, ону шүтүмчүлээр аайын тыппайн-на баар чүткүшкүннерни кижжи кайгаар. Ындыг хөөннер Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының чамдык депутаттарының талазындан кээп турар. Бюджеттин төлөвилелин Улуг Хуралдың адаккы палатазынче орайтады кириген. Тыва хамыктын кудурунда, ынчангаш бюджетти дүрген хүлээп алырынче премьер депутаттарны албадап турар дигилээн чүүлдөр «сарыг» солуннарга, интернет арыннарга кестүп келгилээн. Тываның Чазак долу эвес документилерни, ылангыя адрестиг инвестиция программалары чокка бюджет төлөвилелин эккелген деп буруудадышкын улуг болган.

Ол дээш чамдык депутаттар бюджеттиң сайгарылгазын харын-даа аткаарладыр деп саналдааннар. Сессияга Чазактан барган төлөөлөр ужур-чөвүн тайылбырлап тургаш, "изиг баштарны" арай деп оожуктургаш, бюджетти бирги номчулгада хүлээп алыр арганың тургускан. Ийги номчулгада адрестиг инвестиция программаларын ниити түннерге эвес, а чара тайылбырлап кылганы-биле

эккээр дугайында негелдеге бүзүрөткен харыны алгаш, арай деп-ле оожургаан байдалдыг.

Баштайгы номчулгада ниити саннарны кирип болур турбуже, депутаттарның инвестиция программаларынче кадалган ужуру чүдөл? Инвестиция дээр-ге экономиканың аңгы-аңгы адырларынче акша салышкыны. Ону оларның кол-ла сонургап турарының чылдагааны — депутаттарның парламентиже сонгудар бетинде округтарында соңгучуларыга аазаашкынарнында. Че, кайы-бир кандидат тургаш, силерге школа, садик, эмнелге, көвүрүг, кудук, клуб, орук дээш, өске-даа чүү күзей-дир силер, ону туттуруп, кылып бээр мен деп бөлени-биле аазап каапкан. Округунга чеде бээр, че, ол аазаан аксың кайыл деп улус айтыра бээр, омаа-хоң болур болза, дараазында ону соңгуур эвес. Хамык-ла сонургалдарның, изигленишкуннерниң, могадышкынарның дүүшкүнү мында чаштыңган болбааже.

Кымның округунда кайыл турдугже каш акша салдынганы деп чүүлдү билип алыксааш, инвестицияларын чара бижээн тайылбырын негеп турарлары ол. Дорту-биле чугаалаарга, күүсекчи эрге-чагырганың холубиле боттарының аазаашкынарын канчап күсеттирип алырыл деп чажыт кордал колдап турары илдең хире. Кайы-бир суурга чаа объект ажылгалче киртинген болза, ону кылдыркан мен деп отчеттаар кижжи саны кизирт алаар чүве болгай.

2004 чылдың бюджет инвестицияларын кол углангышкыны — акшаны ыңай-бээр чашканнавай, мөөң-мөөңөп, улаштыр тудар турдугларже киирери. Билдингир бир депутат Чазакты акшаны бердинген сорулгазынга дүүштүр ажылглавын турар деп буруудаткан. А оон үнүп келир чылдагааны ол-ла шүтүмчүлөп кылып турар депутаттарның боттарында база бар. Чижээ,

моон мурнунда акшаны бир объектиден алгаш, өскезинче "октаар" таварылгалар кайы хөй болуп турган. Чүге дээр-ге чамдык ямылар, тус чер чагыргалары, депутаттар болганчок-ла бир-ле тудуг туттурар дээш ыйыдып келирге, бир-бир тудуглардан өскелеринче акшаны чирер ужурга таваржып турган. Ынчап тургаш, эгелеп каан тудуглардан доостур четкен тудугларже акшаны катап "октап" турда, "сорулгазынга дүүшпес" деп чүүлдөр оон тыптыр.

Демги-ле депутаттар бо чылын дуу суурга школа туттурар, өске суурга спортзал тудар депле ямылар аайы-биле, Чазакче депутат негелделер шуудуп каап олурарга, күүсекчи органнар, канчаар боор ийик, негелдени күүседир дээш ыйыдышкынар кылыр. А оон соонда депутаттар сессияларынга чыл түннелдери сайгара бергенде, бо чүве кылдырмаан, дуу чүве чок дээш-ле баар. Бо берге үеде бүгү чүве сагыш ышкаш бүде бербес, боттук чылдагааннар бо-ла туруп кээрин дыңнаар-даа хөңнү чок. Оон парламентиң доктаалдарын үндүрер. Чижээ, Хоойлужудулга палатазының сөөлгү доктаалында "Тыва Республиканың Чазактанга үндүрүлгелерни чедир тыртарының хемчеглерин алырын дагзыр..." деп бижигилээн. Оон-даа ыңай, "2003 чылдың октябрь 1-ден бюджет адырында ажилдакчыларның шалыңы өскени-биле федералдыг бюджеттен немерде дузаны камгалаарының талазы-биле хемчегни алыр" деп бижээн. Ук доктаалды таптыг номчуп олурарга, Саң-хөө ямызының хүн бүрүдеги кылып ужурулг ажылын дагзып каан болур. Депутаттарның кандыг-даа "даандырышкыны" чокка ямының дорт хүлээлгези ол-ла болгай.

Ынчангаш бюджет көре бергенде хөй-ле хөлээзин үндүрүсээр, аңаа-ла ажил-агы айтырыл политикшидер туралыг депутаттар бары, шынап-ла,

хомуданчыг. Депутат ажыл дээр-ге угунда-ла аас-биле кылып ажил-дыр. Спикер деп сөстүн алыс утказы безин оратор, санал берикчизи дээр. Боду холу-биле тудуп кылбаан шаанда, ону шүтүмчүлээр дыка белең болгай. Ону херек кырында көрүп-даа тур бис. Бөгүн Чазакка ажилдап турган кижжи даарта парламентиже-даа сонгудуп алгылаар, а депутаттап тургаш, күүсекчи органга-даа ажылдай бээр. Ынчан оларның туруштары дүүнүзүнден шуут сыр дедир апаргылаар.

Бюджеттиң бирги номчулгалы кандыг-чүү-даа бол, доозулган-дыр дараазында ийги, үшкү номчулгалында база-ла улуг шалтааразын тургузуп турбайн, чоннуң амыдыралының тоң чугула бюджетин бадылап бериптери күзөңчиг. Ында угунда принципалдыг улуг өскерилге-даа чок, хажыдышкын-даа чок. Ону бадылап бээрде, хөй-ле могадып, шүтүмчүлөп, доктар кадып туруп бээр болза, мында орта эвес хууда сонургалдар бар-дыр деп бодай берип болур.

А орай кириген, кудуруктун кудурунда деп Хоойлужудулга палатазының парлагал албанының бижип турары дээр-ге, сылдак-тыр. Федералдыг бюджетке декабрь 23-те ат салдынганда, кайы чапта кайы субъект ыңдыг дораан карак чивеш аразында бюджетин хүлээп аптар болду. Федералдыг бюджетке ат салдынган соонда регионнарның бюджеттерин парламенти-ринге бадылады-биле хүлээди бээринге 20 хонукту берип каан болгай. Ол хуусааны ТР-ниң Чазак сагаан. А премьерниң спикерлер-биле бюджет дугайында ажил-херекчи ужуражылгазын Ш. Д. Ооржак депутаттары албадап турар деп бижий бээр дээр-ге-ле, Хоойлужудулга палатазының парлагал албанының ак сеткилди эвес ажилдакчызының пиар-базымы дээрден өске чүү дээр. Бюджет хүлээп алыра дугайында, улуг-ла берге-дээшкуннер херекчок, маңаа чүгле билчилге херек.

Н.ЭРГЕП.

Тыва Республикага агаар оруктары-биле пассажир аргыжылгазының өртектөрүнүн дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2004 чылдың январь 22 № 63 Кызыл хоорай

Тыва Республикага агаар оруктары-биле пассажирлер аргыжылгазын доктаамал хандыраар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Агаар транспорту-биле Тожу, Тере-Хөл кожууннарже, "Үш-Белдир" курортче пассажирлер аргыжылгазын чигелделиг өртект-биле боттандыраар дугайында Тыва Республиканың Энергетика, транспорт, харылза болгаш орук ажыл-агый ямызы, Тыва Республиканың Саң-хөө ямызы, Тыва Республиканың Экономика ямызы-биле "Тываның агаар оруктары" ААН-ниң дугуржуп чөпшээрешкен саналын хүлээп алыр.

2. Агаар транспорту-биле республика иштинге пассажир аргыжылгазының чигелделиг өртээн бадылаар (чокшан).

3. Пассажирлерниң дараазында категорияларынга агаар транспорту-биле чигелделиг ужарын чөпшээрээр:

Тожу болгаш Тере-Хөл кожууннарда доктаамал чурттап турар хамаатылар, аңаа мурнунда чурттап турган, ам Тыва Республиканың болгаш Россияның өске-даа девискээрлериниң дээди болгаш тускай ортумак өөрелдиге черлеринде өөренип турарлар, шериг албаныглар болгаш оон халашкан кижилер, хосталгазын казыттырып шииттиргеш, оон хосталган кижилер;

Тыва Республиканың "Үш-Белдир" курортка эмнедип

баар хамаатылары; хем транспорту-биле пассажир аргыжылгазы соксаан үеде "Азас" туристичи баазаже путевка-биле баар хамаатылар хамааржыр.

Арткан пассажирлер Тыва Республиканың Экономика ямызының бүрүткээни, "Тываның агаар оруктары" ААН-ниң доктаатканы хостуг өртектөрүн төлээш, аргыжыр.

4. Тыва Республиканың Саң-хөө ямызы "Тываның агаар оруктары" ААН-ниң чигелделиг өртект-биле пассажир аргыжылгазы дээш таваржы бээр карылгаларын Тыва Республиканың агаар оруктары" ААН-ниң дугуржуп чөпшээрешкен саналын хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги орадакчызы, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының хүлээлгезин күүседип турар Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2004 чылдың январь 22-де № 63 доктаалы-биле бадылаан

2004 чылда Тыва Республикага агаар оруктары-биле пассажир аргыжылгазының ЧИГЕЛДЕЛИГ ӨРТЕКТЕРИ

Маршруттары	Өртээ (НӨҮ-биле кады рубль)
Кызыл — Тоора-Хем, Тоора-Хем — Кызыл	684
Кызыл — Хам-Сыра, Хам-Сыра — Кызыл	828
Кызыл — Кунгуртуг, Кунгуртуг — Кызыл	828
Тоора-Хем — Хам-Сыра, Хам-Сыра — Тоора-Хем	324
Кызыл — Үш-Белдир, Үш-Белдир — Кызыл	828
Кызыл — Ырбан, Ырбан — Кызыл	732
Тоора-Хем — Ырбан, Ырбан — Тоора-Хем	144

ДЫЦНАДЫГ

Тыва Республиканың Дээди судунуң 2003 чылдың декабрь 23-те шийтиринге дүүштүр Тыва Республиканың Сонгулда комиссиязы 2004 чылдың январь 27-де бодунуң хуралында Туран хоорайның муниципалдыг сонгулда комиссиязының составынче бадылаар эргелиг ийи кижигүннү томуйлаар дугайында айтырыгны көргөн. "Российская демократическая партия "Яблоко" болгаш "Единство и Отечество" — Единая Россия" политиктиг партияларның Тыва Республикада регионал салбырлары "Россия Федерациязының хамаатыларының сонгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлунуң 22 чүүлүнүң 4 пунктузунуң негелделерин хажыдыр ийи-ийи кандидатура-ларны кириген. Ук комиссияның составынче "Либеральная Россия" политиктиг партияның регионал салбырының Политиктиг чөвүлелин депшиткен В.А. Сладков болгаш "Российская народно-республиканская партия" деп ниитилел-политиктиг партияның Тыва регионал салбырындан депшиткен А.В. Спиридонов Туран хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутадынга бүрүткеткен кандидаттар болуп турар (Туран хоорайның муниципалдыг сонгулда комиссиязының "Туран хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутадынга кандидат кылдыр В.А.Сладкову бүрүткээр дугайында" 2004 чылдың январь 3-те №18-11р шийтири, "Туран хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутадынга А.В.Спиридонову бүрүт-

кээр дугайында" 2004 чылдың январь 5-те №19-11р шийтири).

"Россия Федерациязының хамаатыларының сонгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлуда айтылган негелделерге Туран хоорайның муниципалдыг сонгулда комиссиязының составынче кириген кандидаттарның чаңгызы-даа дүүшпес болганы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Сонгулда комиссиязы Россияның Күрүне Думазында, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарында, Туран хоорайның тус чер бот-башкарылгазының төлөөлөр органында депутаттар мандаттарының хуваалдазынче кириген кандидаттарның даңзыларын идип үндүргөн политиктиг партияларга, сонгулда блоктарында, хөй-ниити каттыжышкынына, сонгучуларын албан хаап, ажилдап, өөренип, чурттап турар черлериниң аайы-биле оларга Туран хоорайның муниципалдыг сонгулда комиссиязының составынче кезин томуйлаар талазы-биле (бадылаар эргелиг ийи кижигүн) саналдарны хүлээп ап эгелээни дыңнадып тур.

Туран хоорайның муниципалдыг сонгулда комиссиязының составынче саналдарны 2004 чылдың январь 30-де 11 шака чедир дараазында адресче кирип болур: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18. Тыва Республиканың Сонгулда комиссиязы (каб.210, тел./39422/1-10-09).

Тыва Республиканың Сонгулда комиссиязы.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

«Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында

*Хоойлужудулга палатазы 2003 чылдың ноябрь 19-та хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2003 чылдың декабрь 25-те чүүлдүг деп көргөн*

1 чүүл. 2001 чылдың февраль 5-те № 777 «Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының дугайында» (моон ыңай – Хоойлу) Тыва Республиканың хоойлузунга дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни кириер:

1. Хоойлунун адында болгаш ооң чүүлдериңде «Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы» деп чогуур падежтерде сөстөрни «Тыва Республиканың соңгулда комиссиязы» деп сөстөр-биле чогуур падежтеринге солуур.

2. 3 чүүлде:
2 пункту дараазында эдилгелер-биле бижиер:

«2. Тыва Республиканың девискээринде дараазында соңгулда комиссиялары күштүг болуп ажылдап турарлар:

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы:

Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның болгаш кожууннарның девискээр соңгулда комиссиялары;
муниципалитет тургузугларының соңгулда комиссиялары;

Участок соңгулда комиссиялары».

Дараазында уткалыг 4 пункту немей кириер: девискээр соңгулда комиссиялары доктаамал үндезинге ажылдаар болгаш Тыва Республиканың, Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле доктаатынган чурум езугаар Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы-биле тургустунар».

3. 6 чүүлдү дараазында эдилгелер-биле бижиер:

«6 чүүл. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязын тургузар чуруму болгаш ооң составы:

1. Тыва Республиканың соңгулда комиссиязы бадылаар эргелиг 14 кежигүннерден тургустунар.

2. Федералдыг болгаш бо Хоойлу-биле доктаатынган чурум езугаар Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының хевирлеттинип тургустунары ажык байдалга ажык-чарлыг-биле боттандырынар.

3. Тыва Республиканың Чазааның Даргазы, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының чаа составының кежигүннерин, ооң бүрүн эргелиг бирги хуралын эрттирген хүндүн эгелеп санаттынар кылдыр, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының ооң мурнунда составының бүрүн эргелеринин хуусааы төнер хүнге чедир 15 хонуктан орай эвес хуусаада томуйлаар.

4. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязын тургузарын дең эргелиг байдал-биле боттандырат: 7 кежигүннерин — Тыва Республиканың Чазааның Даргазы, 7 кежигүннерин — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы томуйлаар. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязын хевирлеп тургузары кандидаттарның даңзызын идип үндүрген болгаш Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутат мандаттарының үлелгезинче кире берген политиктиг партияларның, соңгулда блоктарының, кандидаттар даңзызын идип үндүрген хөй-ниити каттыжышкынарның, тус чер бот-башкарылганының төлээлекчи органнарының, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының мурнуку составының, Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының саналдарының үндезининге боттандырат.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксаткан таварылгада, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының составыңче кириер кандидаттар талазы-биле саналдаар эрге, кандидаттар даңзызын идип үндүрген болгаш Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының сөөлгү чыжының депутат мандаттарының үлелгезинче кире берген соңгулда

каттыжышкынарның, соңгулда блоктарына хевээр артар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының азы Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының составыңче кандидаттар депшидеринге үе бир ай хуусаадан эвээш бооп болбас.

5. Тыва Республиканың Чазааның Даргазы-даа, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы-даа Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының кежигүннеринин 4-тен эвээш эвезин киригинген саналдарга үндезилеп томуйлаар хүлээлгелиг:

а) кандидаттар даңзызын идип үндүрген болгаш Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутат мандаттарының үлелгезинче кире берген политиктиг партияларның, соңгулда блоктарының;

б) кандидаттар даңзызын идип үндүрген болгаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутат мандаттарының үлелгезинче кире берген политиктиг партияларның, соңгулда блоктарының кирип келген саналдарының үндезининге томуйлаар хүлээлгелиг.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязыңче политиктиг партия, соңгулда каттыжышкыны, өске-даа хөй-ниити каттыжышкыны, соңгулда блогу бүрүндөн бирден хөй эвес төлээ томуйлаттынган бооп болур.

Политиктиг партия, соңгулда каттыжышкыны, өске-даа хөй-ниити каттыжышкыны, соңгулда блогу Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының составыңче томуйлаары-биле хары угда элээн хөй кандидатуралары саналдаар эргези чок.

Политиктиг партияның, соңгулда блогунун саналын езугаар томуйлаан Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының кежигүнүнүн бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксаткан таварылгада, достуг ажылчын турушту, бир эвес хамаарылгалыг кандидатураны ол саналдаан болза, ол-ла политиктиг партияның, ол-ла соңгулда блогунун саналын езугаар томуйлаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы-даа база Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы-даа Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязындан кирген саналдар езугаар Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының бирден эвээш эвес кежигүнүн томуйлаар хүлээлгелиг болур.

6. Күрүне болгаш муниципалитет ажылдакчыларның саны Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының составыңга 4 кежигүндөн хөй бооп болбас.

7. Россия Федерациязының хамаатызын Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының составының кежигүнү кылдыр томуйлап турар Тыва Республиканың Чазааның Даргазы, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы Россия Федерациязының айыттынган хамаатызының Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының составыңче киреринге чөпшээрешкенин дугайында бижимел чөпшээрелин алыр хүлээлгелиг.

8. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының хүлээлгелери:

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязын тургузуп тура, хоойлунун негелделерин сагыыр сорулга-биле бот-боттарының аразыңга кады ажылдажылганы боттандырат;

саналдаттынган кандидатураларның соңгулда комиссиязының кежигүнүнүн эрге-байдалыңга хамааржыр негелделерге дүгжүп турарын хынаар.

9. Бир эвес Тыва Республиканың Чазааның Даргазы, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының составы азы составының кезин федералдыг хоойлунун, бо Хоойлунун

доктаатканы хуусааында томуйлаваан болза, азы бир эвес Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырганының чогуур ындыг органы чок болган таварылгада, азы Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы тургустунмаан болза, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының составы азы составының кезин Россия Федерациязының Төп Соңгулда комиссиязы, Федералдыг хоойлунун, бо Хоойлунун доктаатканы негелделерин сагывышаан, томуйлаар.

4. 7 чүүлде:
3-кү пункту дараазында эдилгелер-биле бижиер:

«3. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының кежигүннеринге, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының составыңга турганы-биле холбаштыр кызыгаарлаашкынарның сан-даңзызы федералдыг хоойлуга дүүштүр доктаатынып тургустунар»;

4-кү пункту дараазында эдилгелер-биле бижиер:

«4. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү хары угда өске соңгулда комиссиязының, референдум комиссиязының кежигүнү болуп шыдавас»;

тоску абзацтын 11 пунктузунда «Тыва Республиканың Дээди Хуралыңга (парламент) азы Президентиге» деп сөстөрни «Тыва Республиканың Чазааның Даргазына азы Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазына»; «Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламент) азы Президентинин» деп сөстөрни «Тыва Республиканың Чазааның Даргазының азы Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазынче» деп сөстөр-биле солуур;

12 пунктуда «25» деп санны «31» деп сан-биле солуур.

5. 8 чүүлдүн 3 пунктузунда «Дээди Хуралга (парламентиге) деп сөстөрди «Улуг Хуралдың палаталарыңга» деп сөстөр-биле солуур.

6. 9 чүүлде:

2 пунктуң 10-гу абзазында «Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламент), Тыва Республиканың Президентинин, Тыва Республиканың чонунун Улуг Хуралының (съездинин) кежигүннеринин болгаш ону бадыладыры-биле Дээди Хуралче (парламент) кириер» деп сөстөрни «Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының болгаш ону бадыладыры-биле Улуг Хуралдың чогуур палатазынче кириер» деп сөстөр-биле солуур;

2 пунктуң чээрбиги абзазында «Дээди Хурал (парламент)» деп сөстөрни «Улуг Хуралдың чогуур палатазыңга» деп сөстөр-биле солуур;

6 пункту дараазында эдилгелер-биле бижиер:

«6. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының күрүне эрге-чагырга болгаш тус чер бот-башкарылганының органнарынче, бүдүрүлгелерге, албан черлеринче, организацияларга, оларның албан-дужаалдыг кижилеринче соңгулда кампаниязының үезинде чорутканы албан бижиктерин 5 хонуктуң дургузунда, а

бадылаашкын болур хүнге чедир 5 хонуктан эвээш хуусаада, бадылаашкын болур хүнде, бадылаашкын болган хүнүн соонда хүнде ол-ла хүн сайгартынар ужурул болгаш оларга хары бердинген турар ужурул».

7. 14 чүүлдүн 14 пунктузунда «дүрүмү кылдыр» деп сөстөрни ап кааптар.

8. 15 чүүлдүн 6 пунктузун дараазында эдилгелер-биле бижиер:

«6. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының хуралы, бир эвес бадылаар эргелиг Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының кежигүннеринин сези болгаш оон-даа хөй анаа киржип турар таварылгада, бүрүн эргелиг болур».

9. 16 чүүлде:
1-ги пунктуга дараазында уткалыг ийги абзацты немей кириер:

«Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының шийтпирлерин доктаалдар хевирлиг кылдыр хүлээп алдынар»;

2-ги пункту дараазында эдилгелер-биле бижиер:

«Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазын, даргазының оралакчызын болгаш секретарын соңгул алган дугайында, девискээр соңгулда комиссияларының даргаларын томуйлаан дугайында азы Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазын, даргазының оралакчызын болгаш секретарын, девискээр соңгулда комиссиязының даргазын албан-дужаалындан хостаан дугайында, а ол ышкаш айыттынган албан-дужаалдарга кандидатуралар талазы-биле саналдар кириер дугайында, соңгулдаларны, референдумну белеткээрин болгаш эрттирерин акша-биле хандыраарының дугайында, кандидаттарны бүртүкээрин дугайында, оларның бүртүкелин күш чок болдуру дугайында судче билдиришкын кириген дугайында, бадылаашкынарның түңнелдерин дугайында азы соңгулдаларның, референдумнун түңнелдеринин дугайында, соңгулдаларны, референдумну болбаан азы күш чок болган деп тодараткан дугайында катап бадылаашкын азы катап соңгулдалар эрттирер дугайында, адаанда турар соңгулда комиссиязының, ооң иштинде муниципалдыг тургузугнун соңгулда комиссиязының шийтпирин күш чок болдуру дугайында Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының шийтпирлерин Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының хуралыңга Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының соңгуур эргелиг кежигүннеринин 8 болгаш оон-даа хөй бадылаашкынар-биле хүлээп алыр.

10. 28 чүүлдүн 1 пунктузунда «11» деп санны «4» деп сан-биле солуур; «63» деп санны «20» деп сан-биле солуур.

11. 29 чүүлде «65» деп санны «79» деп сан-биле солуур.

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай
№ 466 УХ-1

2003 чылдың декабрь 31.

«Тыва Республиканың бойдузунун онзагай камгалалдыг девискээрлеринин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында

*Хоойлужудулга палатазы 2003 чылдың декабрь 17-де хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2003 чылдың декабрь 24-те чүүлдүг деп көргөн*

1 чүүл. 1996 чылдың декабрь 9-та № 645 «Тыва Республиканың бойдузунун онзагай камгалалдыг девискээрлеринин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга (2001, № 2, 37-ги арын, Тыва Республиканың Хоойлужудулгалар чыындызы) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 4 чүүлдүн 1 пунктузунда «Дээди Хуралының» (парламентинин) деп сөстөрни «Улуг Хуралының» деп сөстөр-биле солуур;

2) 6 чүүлдүн 3 пунктузунда «Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле» деп сөстөрни «Чазаа-биле» деп сөс-биле солуур.

3) 11 чүүлдүн 1 пунктузун дараазында эдилгелер-биле бижиер:

4) «1. Үндезин биче буурай чоннарның чаңчылчаан бойдус ажыглап чораан девискээрлеринге хамаарышкан Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар Россия Федерациязының хамааттары доктаатынган хоойлужудулганы

болгаш үндезин биче буурай чоннарның оларны кадагалаарының езу-чурумунун аайы-биле езу-чаңчылдарын сагып тура, онзагай камгалалдыг девискээрлер иштинге чаңчылчаан бойдус ажыглап чорудар эргелиг»;

5) 13 чүүлдүн 6 пунктузунун бирги домаан дараазында эдилгелер-биле бижиер:

«Бойдус парктарының девискээрлеринге бойдус участоктарының экологтуг болгаш катап чарттынар үнелиинин аайы-биле онза камгалалдын болгаш ажыглаарының аңгы-аңгы чурумун доктаадып тургузар».

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай
№ 516 УХ-1

2003 чылдың декабрь 31.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының негелдезинге холбаштыр Тыва Республиканың Конституциязының 101 чүүлүнүн 2 болгаш 3 чүүлдерин тайылбырлаарының талазы-биле ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ СУДУНУҢ ДОКТААЛЫ

Кызыл хоорай, 2004 чылдын январь 20

Тыва Республиканың Конституция суду даргалакчы О.Л.-С. Салчак, судьялар А.П.Саая, Ю.А.Норбу, С.О.Монгуш составтыг, Тыва Республиканың Конституция судунче дилег кириген таланың төлээзи, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Д.К.-Х.Ооржактын, а ол ышкаш хоойлужудулга чорудуунун хуралынче чалатканнарның: Тыва Республиканың Чазак Даргазының төлээзи, Тыва Республиканың Чазак Даргазының суд органнары-биле бир демниг ажылдаар талазы-биле бүрүн эргелиг төлээзи Ч.Т.Донгактын, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының төлээлери — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Аппарадының күрүне эрге-хоойлу эргелелинин начальниги А.И.Рязановтун, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Аппарадының күрүне эрге-хоойлу эргелелинин чөвүлекчизи Т.К.Ховалыгның киржилгези-биле, Тыва Республиканың Конституция судунун 119 чүүлүнүн 3 кезээн, “Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында” Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 3 чүүлүнүн 2-4 кезектерин, 90 чүүлүн ууртулга болдургаш, Тыва Республиканың Конституциязының 101 чүүлүнүн 2 болгаш 3 кезектерин тайылбырлаар дугайында керекти ажык суд хуралына чугаалашкан.

“Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында” Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 36 чүүлүнүн 1 кезээнге дүүштүр керекти чугаалажып көөрүнүн чылдаганы болза Тыва Республиканың Конституциязының 101 чүүлүнүн 2 болгаш 3 кезектерин тайылбырлаар дугайында Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының кириген негелдези болган.

“Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында” Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 36 чүүлүнүн ийги кезээнде “б” пунктузу езугаар керекти чугаалажып көөрүнүн үндезини болза, айтыккан конституция чүүлдерин билип алырынга тодаргай эвес байдалдын тургустуна бергени болур.

Судья-илеткелчи С.О.Монгуштун чугаазын, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Д.К.-Х.Ооржактын тайылбырын, филология эртемнеринин доктору, эксперт Б.И.Татаринцевтиң түннелин, чалатканнарның чугааларын дыңнааш, кириген документтеринин болгаш еске-даа материалдарны өөренип көргөш, Тыва Республиканың Конституция судунун илереткени болза:

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы 2003 чылдын ноябрь 21-де №147 доктаалы-биле Тыва Республиканың Конституциязының 101 чүүлүнүн 2 болгаш 3 кезектерин тайылбырлап бээрин негээн. Тыва Республиканың Конституциязының 101 чүүлүнүн 2 кезээнде Төлээлекчилер палатазының депутаттары боттарының бүрүн эргелерин Тыва Республиканың хоойлузунда доктааткан таварылгалардан аңгыда, кол ажыл-чорудулгазы-биле кады боттандырып доктааткан. Хоойлужудулга палатазының депутаттары боттарының бүрүн эргелерин профессионал доктаамал үндезинге боттандыраар. Тыва Республиканың Конституциязының 101 чүүлүнүн 3 кезээнде Төлээлекчилер палатазының, Хоойлужудулга палатазының боттарының ажыл-чорудулгазын профессионал доктаамал үндезинге боттандырып турар депутаттары башкылаар, эртем болгаш чогаадыкчы ажылдан аңгыда, телевидение эске ажыл-чорудулга кылбазын айтып турар.

Билдирикчинин бодалын езугаар алырга, Тыва Республиканың Конституциязының 101 чүүлүнүн 2 болгаш 3 кезектерин билип алырынга тодаргай эвес байдал амгы үеде Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының эрге-байдалын таарыштырып турар хоойлуун чогундан ындыг байдал тургустунган бооп турар. Төлээлекчилер палатазының даргазы, ооң оралакчызы болгаш палатаңың комитеттер даргалары боттарының ажыл-чорудулгазын 2002-2003

чылдарда республиканың бюджет хоойлузунга болгаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Регламентизинин 20 чүүлүнүн 3 болгаш 4 пунктуларына үндезилээш, профессионал доктаамал үндезинге боттандырып турар. Бар бооп турар норма-эрге-хоойлу баазазы Төлээлекчилер палатазының айтыккан депутаттары боттарының ажыл-чорудулгазын профессионал доктаамал үндезинге чорудуп болур деп, билдирикчи бодап турар.

Билдирикчи үстүнде чүүлдерге үндезилээш, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының эрге-байдалын доктааткан хоойлу чокта Төлээлекчилер палатазының даргазы, ооң оралакчызы болгаш Төлээлекчилер палатазының комитеттер даргалары боттарының бүрүн эргелерин профессионал доктаамал үндезинге боттандыраары-биле Тыва Республиканың Конституциязының 101 чүүлүнүн 2 болгаш 3 кезектерин тайылбырлап бээрин Тыва Республиканың Конституция судундан дилээш.

2. “Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында” Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 72 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың Конституция суду чүгле негелдеде айтыккан чүүл талазы-биле доктаал хүлээп алыр, аңаа холбашпас еске үндезиннерни болгаш барымдааларны чугаалашпас.

Ынчалза-даа Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының негелдезинде Төлээлекчилер палатазының даргазы, ооң оралакчызы Төлээлекчилер палатазының комитеттер даргалары боттарының депутат бүрүн эргелерин Улуг Хуралдың палаталарының депутаттарының эрге-байдалын доктааткан хоойлу чокта профессионал доктаамал үндезинге күүседир дугайында айтырыгны тургускан болганда, бо керекке ол дугайын тайылбырлаары чөптүр.

“Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында” Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 72 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың Конституция суду Тыва Республиканың конституциязының нормаларын тайылбырлаарының дугайында шийтпирни хүлээп алыр, нормаларның утказын долу үнелеп тайылбырлаар, албан езузунун тайылбырын бээр азы эрге-хоойлу практиказы-биле эрге-хоойлу системазын барымдаалап тайылбырлаар.

3. Тыва Республиканың Конституциязының Төлээлекчилер палатазынга хамаарылгалыг 101 чүүлүнүн 2 кезээнин лексика-синтаксис утказын ап көөрге, чугаа болза боттарының бүрүн эргелерин профессионал доктаамал үндезинге боттандырып болур хөй эвес депутаттарының дугайында бооп турар. Ынчангаш Төлээлекчилер палатазынга депутаттарының бүрүн эргелерин боттандыраарынга боттарының бүрүн эргелерин профессионал доктаамал үндезинге бүрүн боттандырып турар Хоойлужудулга палатазының депутаттарынга ажыглаттынмас билишкени дүрүм тыптып келген.

4. Россия Федерациязының Конституциязының 72 чүүлүнүн 1 кезээнин “н” пунктузунга дүүштүр Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне эрге-чагырга органнарының системазын организастаарының ниити принциптерин Россия Федерациязы болгаш Россия Федерациязының субъектилерини кады чорударын доктааткан. Россия Федерациязының Конституциязының 76 чүүлүнүн 2 кезээн езугаар кады чорудар ажылдар талазы-биле федералдыг хоойлуларны хүлээп алыр болгаш аңаа дүүштүр Россия Федерациязының субъектилеринин еске-даа норма эрге-хоойлу актыларын хүлээп алыр.

“Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлелге) болгаш күүсекчи органнарын организастаарының ниити принциптерин дугайында” федералдыг Хоойлуунун 4 чүүлүнүн 6 пунктузунда (2003 чылдын июль 4-те № 95-ФЗ федералдыг Хоойлуунун эдилгезинде) профессионал доктаамал үндезинге ажылдаар депутаттарының санын Россия Федерациязының субъектилеринин хоойлузу-биле доктаадып тургузар деп айтыккан.

Ооң-биле кады үстүнде айтыккан федералдыг Хоойлуунун 4 чүүлүнүн 8 пунктузун езугаар Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга(төлээлелге) органы бодунун ажыл-чорудулгазының организастыг, эрге-хоойлу, информация, материал-техниктиг болгаш саң-хөө айтырыгларын боттускайлап шийтпирлээр деп доктааткан.

Ынчангаш профессионал доктаамал үндезинге ажылдаар депутаттарының санын федералдыг Хоойлу езугаар Россия Федерациязының субъектилеринин эрге-байдалынче дамчытканы илдең-дир, аңаа үндезилээш, Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлелге) органының ажыл-чорудулгазын организастаары ол органның чорудар ажылы апарган.

5. Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттарының боттарының бүрүн эргелерин профессионал доктаамал үндезинге боттандыраары бодунун байдалының талазы-биле депутаттың эрге-байдалының үндезининге хамааржыр болгаш парламентини организастаарынга болгаш ооң ажыл-чорудулгазынга дорт холбашкан. Тыва Республиканың Конституциязының 98 чүүлүнүн 8 кезээнге дүүштүр Улуг Хуралды организастаарының болгаш ооң ажыл-чорудулгазының үндезининерин Тыва Республиканың Конституциязы доктаадыр, а Улуг Хуралдың палаталарының ажыл-чорудулгазының чурумун ооң Регламентизи-биле тодарадыр. Конституция суду бо тодарадылган федералдыг хоойлужудулганың үстүнде айтыккан нормалары-биле дүгжүп турар.

Үстүнде айтыккан чүүлдерни бо тайылбырны езугаар Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының албан-дужаалдыг кижилери боттарының депутат бүрүн эргелерин профессионал доктаамал үндезинге, палатаңың Регламентизинге дүүштүр, Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттарының эрге-байдалын доктаадыр хоойлулу хүлээп алыр үеде илерээн. Конституция чүүлүнге тайылбырны еске билип ажыглаар болза, палатаңың организастаар болгаш ажыл-чорудулгазын боттандыраар чурумуну бот-тускайлап тодарадыр талазы-биле Төлээлекчилер палатазының депутаттарының эргелерин бижыктылаан Тыва Республиканың Конституциязының 98 чүүлүнүн 8 кезээнге боттук кызыгаарлаашкын тургустуна берип болур болгаш Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының эрге-байдалында Тыва Республиканың конституциязының хамаарыштырганы бүрүн эргелерни долу хемчээлге боттандыраарынга бергелер тургустуна берип болур.

Бо түннели Тыва Республиканың Конституциязының 96, 103, 105 болгаш 108 чүүлдеринде айтыккан чүүлдерин анализинге болгаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Регламентизинин 1-6, 9 болгаш 10 эгелеринге, оларның харылзааларынга база үндезилээш. Анализтөөн чүүлдерни езугаар Төлээлекчилер палатазы болза Тыва Республиканың Улуг Хуралының үстүкү палатазы болбушаан, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының доктаамал ажылдап турар болгаш кара чаңгыс хоойлужудулга (төлээлелге)

СУДУҢ ШИИТПИРИН ЕЗУГААР

Тыва Республиканың Дээди суду ТР-ниң прокурорунун бирги оралакчызының билдиришкениниң талазы-биле негелде херээн 2003 чылдын сентябрь 4-те көргөш, 2002 чылдын декабрь 6-да №79-УХ-1 “Тыва Республиканың судьяларының квалификация коллегиязынга хөй-ниитинин төлээлекчилеринин дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунун 1 чүүлүнүн 1, 2, 3 пунктуларын хүлээп алган хүнден федералдыг хоойлужудулгага чөрүшкөк, ажыглаттынмас болгаш эрге-хоойлулу уржуктарны болдурбас деп хүлээп көргөн.

Тыва Республиканың Дээди суду ТР-ниң прокурорунун бирги оралакчызының билдиришкениниң талазы-биле негелде херээн 2003 чылдын декабрь 18-те көргөш, 2003 чылдын февраль 14-те №202 УХ-1 “Тыва Республикага тус чер бот-башкарылга органнарының административтик комиссияларының дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунун 11 болгаш 14 чүүлдеринин: чөптүг чылдаганын-биле айыттынган хуусаазын эртирпикен таварылгада, аңаа хамаарыштыр доктаал үндүргөн кижинин билдиришкенин езугаар ол хуусааны хомудал көөр бүрүн эргелиг орган (албан-дужаалдыг кижиге) катап тургускан бооп болурун доктаадып турар кезээнде 9 чүүлдүн, 10 чүүлдүн 2 кезээнин федералдыг хоойлужудулгага чөрүшкөк, ажыглаттынмас болгаш эрге-хоойлулу уржуктарны болдурбас деп хүлээп көргөн.

органы, улуг хемчээлдиг бүрүн эргелерлиг орган бооп турар. Тыва Республиканың Конституциязынга эдилгелер кириер, Тыва Республиканың референдумун чарлаар, Тыва Республиканың Соңгудда комиссиязының кежигүннеринин чартыын томуйлаар, Республиканың Конституция судунун судьяларын, чаргы чарар судьяларны томуйлаар, Тыва Республиканың Чазаның Россия Федерациязының субъектилериниң биле, даштыкы федеративтиг күрүнелеринин субъектилериниң биле, даштыкы чурттарның административтик-девискээр тургузулгалары-биле чарар керээлерин (дугуржулгаларын) бадылаар чижектиг бүрүн эргелерни чүгле Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазы көрүп шийтпирлээр. Оон аңгыда Төлээлекчилер палатазы болза хоойлужудулга чорудуунун бүрүн эргелиг субъектизи бооп, хоойлужудулга инициативазы үндүрер эргелиг, хоойлужудулга палатазының хүлээп алганы Тыва Республиканың конституция суду болгаш еске-даа хоойлуларын чүүлдүтүрүп көөр азы хүлээп албас эргелиг. Төлээлекчилер палатазының Регламент чүүлдеринде палатаңың чорударынга хамаарыштырган айтырыгларны баш удур Төлээлекчилер палатазының даргазы, азы ол чокта, ооң оралакчызы, а ол ышкаш чогуур комитеттерге чугаалажып көөрүн база айтыккан. Төлээлекчилер палатазының даргазы, ооң оралакчызы болгаш палатаңың комитеттер даргалары боттарының депутат бүрүн эргелерин профессионал доктаамал үндезинге күүседирге, палатаңың хуралдарына оларны чугаалажып көөрүнге чедир Төлээлекчилер палатазынга хамаарыштырган айтырыгларны баш удур, улам долу болгаш ылаптыг ажылдап кылыры экижиер, ол чорук Төлээлекчилер палатазының болгаш Тыва Республиканың ниити Улуг Хуралының чорудары-биле Тыва Республиканың Конституциязының хамаарыштырганы бүрүн эргелерни улам ажыктыг боттандыраарынга дузалаар.

Тыва Республиканың Конституция судунун доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Конституциязын езугаар, Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттарының эрге-байдалын доктаадыр Тыва Республиканың хоойлузун хүлээп алгыжеге чедир, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Регламентизинге дүүштүр, Төлээлекчилер палатазының даргазы, ооң оралакчызы болгаш комитеттер даргалары боттарының депутат бүрүн эргелерин профессионал доктаамал үндезинге күүседирин хүлээп болур.

2. Бо тайылбыр болза күрүне эрге-чагыргазының бүгү төлээлелге, күүсекчи болгаш суд органнарынга, тус чер бот-башкарылга органнарынга албан езузунун ыяп-ла күүседир документизи болур.

3. Бо доктаал күштүг, хомудал болбас, ону чарлаан соонда доп-дораан күштүг бооп эгелээр, дорт ажылдаар болгаш еске органнарың база албан-дужаалдыг кижилеринин бадыткалын негевес.

Бо доктаалды “Тыва Республиканың Хоойлулар кыиндызынга” болгаш “Шын”, “Тувинская правда” солунарга парлаар.

"Коммунальщик" күрүне бүдүрүлгезинде

ЧОНГА ДУЗАЛЫГ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаты Андрей Бүрүкеевич Ооржактын удуртуп турары "Коммунальщик" КУБ-тун тургустунган төөгүзү солун.

Эде тургустунушкуннун кидин түлүк үезинде Кызылдың чону сонгулда кампаниязынын үезинде Ю.А.Кашин теледамчыдылгага: "Тыва чонга хамаарыштыр мен чүнү-даа канчанмас мен. Мен чокка-ла селеме чаяр кижилер бар" деп кыжанып орда-ла, хоорайның мэри кылдыр ону сонгуп алганда, амыдырал бергедеп, дыка хөй чуртталга бажыңнары, ылаңгыя хөй аал чурттаар дазылгалар, октаттынып, оларга чурттап турган өгбүлелер чырык, чылыг чок, берге байдалга чурттап эгелээн. Эң ылаңгыя Интернациональная 119-та хөй өг-бүлө чурттап турган дазылганын чурттакчылары кыжын соокта даштыгаа паштанып, чем кылып, өрээлдеринге "буржуйкалар" салып, түр печка тудуп, өрт айылынын байдалына чурттап турган. Чүглө ол эвес, дыка хөй чуртталга бажыңнары ындыг байдалга турган.

Хоорайның чурттакчыларынын сонгуп алганы чаа мэри Ю.А.Кашин ындыг байдалды көңгүс херекке албайн турган. "Коммунальщик" КУБ чогууна ындыг бажыңнарын чурттакчыларына дузалажыр дээш берге үеде тыптып келген. Ынчангаш эң баксырап турган Интерна-

циональная 119, Кузнецов 61, 61 "а", Полевая 1, Заводская 14, 20, 22, 24 деп адресстерлиг дыка хөй дазылгаларның, чуртталга бажыңнарының чурттакчыларына чогуур коммунал дузасын көргүзүп, берге үени эртип алырына деткимчени берген. Ук ажыл-агыйның кол экономизи Зинаида Оюевна Ховалыгның биске тайылбырлааны-биле алырга, ук бүдүрүлгө тургустунуп келгени езугаар хоорайның октаттынган турган эң берге черлерде турар хөй аал чурттаар бажыңнарын коммуналдыг хандырылганы харылап, "Наш дом" МУБ-биле барык демей хүлээлгени күөседип турар. Аңгы чүүлү — "Наш дом" муниципалдыг, "Коммунальщик" күрүне бүдүрүлгези бооп турар.

Хөй аал чурттаар бажыңнарын кварталларынын изиг, соок суглар дамчыдар хоолайларынын септээри, үзүлген чырыын кожуп бээри, даш-

тында арыг-шевер байдалын турдары ук бүдүрүлгенин ажылчынарынын дорт хүлээлгези бооп турар. Устүнде адаттынган дазылгалардан аңгыда, "Наш дом" МУБ-тун хандырылганын кирбээн Каа-Хем 90, Бай-Хаакская 8, Фрунзе 53, Кочетов 161, Баян-Кол 13 деп чаагайжыды туттунган бажыңнар бо ажыл-агыйның хандырылганында. Чуртталга фондунун мастери Даттыг-оол Манчын-Доржуевич Ооржактын немелде тайылбырын езугаар алырга, ук ажыл-агый чүглө бажыңнарын коммунал хандырылганын чорудуп турар эвес, хоорай кыдында тураскаалдыг черлерни: Эрзин баар орукта "Малчын" тураскаалын, Боом-Даанын кырында "беседканы", Турандан кээр орук кыдында

Чолаачы Михаил Хертек.

Чазаныкчылар Рахим Монгуш биле Али Монгуш.

эзириктиг эликтин тураскаалын, ооң бетинде "беседканы" аштап-арыглап турар болду. Оон ыңай хоорайның кедээзинде улуг трасса-орукту база аштап турарлар болду. Ук бүдүрүлгө республика чергелиг улуг байырлалдар болур черлерин белеткелерге, арыг-шевер байдалды тургузарына, оюн-тоглаа сөөлүндө ол черлерни аштап-арыглаарына база киржип турар.

Ниитизи-биле "Коммунальщик" КУБ-та ажылчынар тускай

эртемниглер-биле катай 95 кижжи хаара туттунган. Оларның иштинде эң эки ажилдап турар слесарь-сантехник Герман Эртинеевич Иргит, ооң өөнүң ишти Саида Маскеевна база-ла слесарь-сантехник Олег Чимит-оолович Сарыглар, кол бухгалтер Юлия Микер-ооловна Монгуш, субсидия санакчызы Мария Кенденовна Монгуш, чолаачы Михаил Алдан-оолович Хертек олар дээрзин Зинаида Оюевна мактап чугаалады.

ШЫНЗЫДЫП ТУРГАШ, БИЖИИРИ ЧУГУЛА

Килдис эргелекчизи даргам хынап сайгар дээш чагаа ап берген. "Арай утказы билдинмес, "тодаргай эвес" бижиттинген чагаа-дыр, ынчалза-даа ында бижиттинген фактылар бар-дыр, оларның шын-мегезин көрүвүт" деп база сагындырды.

Ол чагааны номчуп көөрүмге, буу-хаа далаш-биле бижээн хире. Частырыглары мырыңай хөй. Ооң утказын билгеним аайы-биле маңа тодарадып, эде бижип көрейин. "Кызылдың хоорай чагыргазының муниципалдыг эхеренги эргелеп-башкара агентствозунга моон мурнунда ажилдап турган Елена Генриховна Тунева, оралакчызы Евгений Рифатович, аренда салбырының даргазы Маргарита Федоровна Гольцова "бо улустар" тыва саарлыкчы кижиден садыг шөлүнүң 1 кв. метри дээш 1,75 (рубль азы көпөөк чүве бе азы хуузу бе, ук чагаанын автору ону билдинмес кылдыр бижээн) төледип алгаш, орус саарлыкчыдан 0,75-ти төледип ап турган. Тыва саарлыкчылардан артыкка кирип ап турган орулгазын бодунуң ажаалга кассазында агар санынче шилчидип ап турган". Чагаа билдинмес кылдыр бижиттингенда болза, ооң авторун эр хөй деп санаар-дыр мен. Шуут ыт чок чоруурунун орунунга, ынчаар-даа болза, шынны тодарадып алырын оралдажып турар чүткүлдүг кижидир. Ынчалза-даа ол факт-барымдааларны садыг-саарылга талазы-биле эртем-билигилг эшөөрү-биле ыяк тодарадып алгаш, кыңчыктарар аргажок шынзыг, билдингир кылдыр бижээн болза

эки-дир ийин. Оон ыңай ук чагааны бижээн саарлыкчы садыг-саарылга дугайында хоойлуларны, дүрүмнерни эки номчуп, утказын билип, өөренип алган болза, боду-ла садыг-саарылга чурумунун үрекчилерин кыңчыктырбайн баар ийик. Бо шагда хамааты кижиниң эргези боду-ла чедип шыдаар болза, дыка улугдур (шупту хамаатыларның эргези хоойлу мурнунга дең) ийин.

Ам ол багайтыр бижээн чагаа-биле мээң канчаар ажилдаанымны көрүп көрөөлүңер. Баштай саарлыкчыларның байдалы-биле таныжар дээш төп базаарже кылаштадым. Бир дугаарында меңээ кыргыз саарлыкчылар таварышты. Оларның бисте хөйүн номчукчу бүрүзү билер болгай. Олар 1 кв. метр шөл дээш хүнде каш акша төлөп турарын билбес, айда баш удур 1 садыг шөлүнүң өртээ дээш 1 муң 200 рубль төлөп турарын билер болдулар. Оон тыва саарлыкчылардан айтырарымга база ол-ла хире болду. Төп базаар шөлүндө "Муниципалдыг садыг шөлү" албан чериниң даргазы Александр Шаңгышович Кууларга ужуражып чеде бердим. Оон ажыл-агыйы Кызылдың хоорай чагыргазының муниципалдыг эхеренги эргелеп-башкара агентствозунга чагыртып, оон бир адыры бооп турарын Алек-

сандр Шаңгышович тайылбырлады. Чагаада шала-була айыттынган фактыларны ол чүведе ужура-ла бар, ылаптап алгаш, таптыг хынаары эргежок чугулазын айытты. "Муниципалдыг садыг шөлү" албан чериниң эргезинде "Авторынок", "Пищевой", "Центральный" (хоорайның төвүндө), "Ярмарка" (хоорайның барыын талазында), "Восточный" (хоорайның чөөн талазында) деп 5 улуг садыг-саарылга участоктары кирип турар. Ол участоктар ниитизи-биле 900 ажыг садыг шөлдеринде тургустунган. 1 садыг шөлү (5 кв. метр) дээш хүнде саарлыкчыларның төлээр өртөктери ук участоктарда аңгы-аңгы. Чижээлээрге, төп базаарда (Центральный) 1 садыг шөлүнүң хүнде өртээ 52 рубль болза, "Авторынок" биле "Пищевойда" 32 рубль, "Восточный" биле "Ярмаркада" 20 рубль бооп турар. Эң чурумнуг саарлыкчылар кыргызтар бооп турар. Олар садыг шөлдериниң өртөөн бир айлап баш удур төлөп турар. Хары угда 3-4-даа садыг шөлү тудуп турар кыргызтар бар. Өртөөн өй-шаанда төлөп-ле турар болза, чежени-даа тудуп болур дээрзин Александр Шаңгышович чугаалады. Төп базаарның чөөн талакы кыдында турар "Эрзин улузу" деп чугаалажырывыс тыва саарлыкчылар-ла арай шуудава, орта ажилдава. Олар садыг шөлдери дээш төлөвирлерни бир айныын хары угда эвес, ажилдап турар хүннеринде, чүглө ол хүннер дээш төлөп турар болду.

Ол бүгү-биле танышканым

соонда Кызылдың хоорай чагыргазының муниципалдыг эхеренги эргелеп-башкара агентствозунче чоруттум. Чагаада орта билдинмес фактылар чогууна ук албан чериниң ажылдакчыларына хамааржыр болгай. Баргаш таптыг ылаптап тодарадып көрейин дээн сорулгандыр ийин. Баштай аренда салбырының начальниги Маргарита Федоровна Гольцова-биле ужураштым. Ол ындыг чурум үрээш-киннери оларга турбаанын дыннатпышаан, меңээ ук агент-

Бир чагааның изи-биле

ствонун удуртукчузу Хеймер-оол Көкович Кууларга ужуражырымны сүмеледи. Ол дарга меңээ 9 шакка чедир хүлээп ап шыдавазын дыңнатты. Ыя аразында ооң оралакчызы Евгений Рифатович таваржып келди. Чагаада билдинмес фактылар дугайын аңаа чугаалаарымга: "Шак ындыг чүве билбес кижиниң чагаанын чүге хынап турар улус силер" дээш мени кыжырып-кыжырып, орта чугаалашпайнда, даргазының өрээлинче кире берди. "Сээдеңиз чүве бижип турар кандыг ындыг улус чоруур чоор?" — деп, секретарь орус уруг каттырып олурду. Хейде-ле бодум дыка эпчоксундум. Ук албан черинге баргаш тодарадыптар деп мээң кенен бодалым түңнели ол ышкажыл.

Ынчангаш тыва чаңгыс чер-чуртугларымга солун, сеткүүл-держе чагаа бижиирде, таптыг билдингир факт-барымдааларга

үндөзилеп, ажыл-агыйжы езу-биле бижип көрүңер. Дээди эртем-билиги чок-даа болза, ажыл-чын азы анаа бөдүүн саарлыкчы кижжи бодунга хамаарышкан эрге-хүлээлгелерни хоойлулардан, ажыл-агыйының устав-дүрүмнерин эки номчуп шингээдип алыр болза, ол кандыг-даа чурум, хоойлу хажыдышкынарын боду-ла эскерип, ону эдеринге киржи бээр-дир ийин. Боттарывыстың хоойлу езугаар эрге-хүлээлгелеривисти, ажилдап турарывыс албан черлериниң дүрүмнерин, хүлээлгелерин билер болзувуса, кандыг-даа чуруму багай албандужаал эдилекчизи бисти мегелеп, бистин эргелеривис хажыдып шыдава. Номчукчуларга чүглө бо бодалды илередир дээш бо чүүлү бижип ор мен. Оон башка чагаада айыттынган билдинмес фактылар дугайын солун арнынга чырыткан-даа ажы чок турду. Бир эвес автор чагаазында ол фактыларны шын, билдингир кылдыр бижип, боттут барымдаалар ажылдап, хоойлуда хажыттынган нормалар дугайын тодаргай айыткан болза, ол хажыдышкынарын хынаары, илередири берге эвес ийик. Бис тывалар аас-биле "дидир-дидирлээр" багай чаңчылывыстан адырылып, кандыг-даа чурум хажыдышкынарын хоойлу-дүрүм езугаар илередип өөренир болзувуса эки. Ол чүглө шагдаа, эрге-хоойлу ажилдакчыларының херээ эвес, хамааты кижжи бүрүзүнүн херээ.

Борис ОНДАР.

ШЫНАРЫН БЕДИДЕР БИС

Россия Федерациязының Тыва Республикада наркотиктиг болгаш психотроптук бүдүмелдер саарылгазын хайгаараар күрүне эргелелинге эрткен 2003 чылда чоруткан ажилдарның түннелдерин үндүрер сорулга-биле оперативтиг хуралды январь 20-де эрттирген. Аңаа Сибирь Федералдыг округтуң Чингине эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы Е.А. Акулов, Тыва Республикада федералдыг кол инспектор В.И. Чернышев, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы В.О. Тарыма болгаш республиканың корум-чурум камгалаар органнарының удуртукчулары киришкен.

Оперативтиг-истелге ажилдарын чорутканының түннелинде 2003 чылда наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлуга удур садып-саарганы-биле холбашкан 52 кеземче керээн оттурган, ТР-ниң Прокуратуразындан 7 керекти шилчиткен бооп турар. Эрткен чылын хавыртылган 25, 3 килограмм наркотиктерниң 10,5-и - 420 муң руб. түннүг гашиш, а 14,8-и - 44,4 муң руб. түннүг марихуана база 0,226 г опий болган.

ТР-де наркотиктер эргелелиниң ажилдакчылары ийги чартык чылда "Блок-пост", "Допинг" операцияларынга болгаш "Наркохайгаарал эргелелиниң изиг шугум" деп акцияга киришкенер.

"Блок-пост" деп операция Тываның, Хакасияның болгаш Красноярск крайның девискээринге тус черлерниң наркохайгаарал болгаш ИХЯ органнарының киржилгези-биле болуп эрткен. Ооң күүселдезиниң үезинде 10173 автомашинаны, 6008 кижини хынаан. Ниитизи-биле 47 керекти оттурган, 11 килограмм наркотикти хавырган, ооң иштинден Тыва Республиканың наркотиктер эргелелиниң болгаш ИХЯ-зының ажилдакчылары 25 керекти оттургаш, 8,7 кг наркотиктиг бүдүмелдерни хавырган.

Ук операцияның түннелдери мындыг хевирлиг ажилдарны чорударының эптин бадыткавышаан, оларны боттандыра-

рынче кожа девискээрлерниң наркотиктер эргелелдерин хаара тударының ажыктын көргүскен.

Наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлуга удур саарарын болдурбазынга оларны хоойту өзугаар садып-саарып турар аптекалар болгаш эмнелгелерге үргүлчү чорудуп турар хыналда ажилдары ужуз-дузалыг.

2003 чылдың декабрь айда Россияның Наркотиктер хайгаараар кол эргелелиниң үндүрген дужаалы өзугаар республика иштинде наркотиктиг база психотроптук бүдүмелдерни хоойлуга дүүштүр саарылгазын хажыдар таварылгаларны, кем-херек үүлгедийшкенин тывар болгаш оларны болдурбас сорулгалыг "Допинг" операциязы эрткен. 29 объектиниң хыналдазының түннелинде 5 хажыдышкын илерээн: бирээзи - күштүг бүдүмелдерни бүрүткээр дүрүмнерни үрээни болган, а 4-ү - шынзылга чурумун хажыткан таварылгалар болган. Эмнелге-психотроптук черлерде ажилдакчы персоналдың эрттирилгезинде база наркотиктиг болгаш психотроптук бүдүмелдер шыг-

жаар черлерниң техниктиг быжыглаашкынында четпестерни эдеринге хамаарышкан 11 сагындырыгны чогуур черлерниң удуртукчулары алган.

Операция үезинде хуусаазы эрте берген наркотиктиг болгаш психотроптук бүдүмелдерни узуткаарынга ТР-ниң Кадык камгалал яамызының, РФ-тиң Тыва Республикада долгандыр хурээлел камгалаар талазы-биле комитеттин, "Тывафармация" КУБ-туң болгаш ТР-де наркотиктер хайгаараар эргелелиниң төлээлери киришкен.

Ук операцияларны чорутканы өске органнар-биле кады

Чаа эргелелде

ажылдажылганы аайлаштырып алырынга чогумчалыг болганын демдеглээр апаар.

2003 чылдың декабрь 19-20-де болуп эрткен "Наркотиктер хайгаараар эргелелиниң изиг шугуму" деп акцияга нарколог эмчилер, психологтар, СПИД-биле демисежер төптүн специалистери база лама-башкылар идепкейлиг ажилдааннар. Акция үезинде республиканың чуртта-

чы чонундан 23 кижини сонугаан айтырылганын харыыларны телефон дамчыштыр алган.

Эки талалардан аңгыда, чамдык четпес чүүлдерни чугаалаар апаар. Чижээ, наркотиктиг бүдүмелдер саарылгазын болгаш оон үнүп келген орулгазын хынаар талазы-биле кошкак ажилды база ол ышкаш өске девискээрлер-биле тудуш криминал бөлүктөрнү, наркокурьерлерни ылавылап тодарадыр талазы-биле ажилдың организас чок болганын айтыр херек.

Республиканың Наркотиктиг болгаш психотроптук бүдүмелдер саарылгазын хайгаараар күрүне эргелели чаа 2004 чылда бар четпестерни эдер дээш база оперативтиг ажил-чорудулганын шынарын экижидер дээш бүгү күштү үндүрер деп сорулганы мурнунда салган ажилдап турар.

Алина УДУМБАРА,
РФ-тиң ТР-де Наркотиктиг болгаш психотроптук бүдүмелдер саарылгазын хайгаараар күрүне эргелелиниң парлалга бөлүүнүн ажилдакчызы.

"Убсунур Ыйгылаажы"

ТҮҢНЕЛДЕРИН ҮНДҮРГЕН

Күрүнениң бойдус биосферлиг заповедниги "Убсунур Ыйгылаажы" 1993 чылда тургустунган. Заповедниктиң ниити шөлү 323198,4 га, 9 камгалалдыг девискээриг, 6 кожуунунуң девискээр черлеринде чаттылган.

Заповедниктер ийи аңгы хевирлиг болур: бойдустан заповедниктери болгаш бойдустан биосферлиг заповедниктери. "Убсунур Ыйгылаажы" сөөлгү хевирге хамааржыр. Ооң утказы чүгле бойдустан кезек камгалалдыг девискээрин ажилдакчылары камгалаары эвес, а девискээрлер-биле кызыгаарлажып чурттап чоруур ук чонунуң чылдар дамчып келген көшкүн амыдырал-чуртталгазының байдалын көрүп тургаш, кожа-хелбээ бойдууска когарал чок ажил чорудары.

Заповедниктиң девискээри улуг эвес черде, бойдуста таваржып турар шупту бойдус куржагыларының (элезиннер, чартык элезиннер, ховулар, ховулуг аргалар, тайга, тундра, альпий шынаалар, меңгилер) хей кезин бар бооп турар. Бойдустан ыңдыг онзагай девискээрлерин камгалаары-биле өөренип, эртем ажилдарын, чон аразынга тайылбыр ажилын чорудары-биле "Убсунур Ыйгылаажы" заповедникте шупту ниитизи-биле 77 кижини беш килдистерде ажилдап турар. Оларның бирээзинге камгалал килдизи хамааржыр, ооң удуртукчузу С.К. Кыныраа болгаш 43 инспекторлар ажилдап турар. Чыл санында ол килдистиң инспекторларынга техниктиг өөредилге, корум-чурум, бойдус камгалалдыг эргелелдер, каайлы, кызыгаар ажилдакчыларының киржилгези-биле эртип турар.

Килдис бодунуң ажилының аайы-биле арга-арыг эргелели, аңгыыр чери, балык хайгаараар инспекция, кызыгаарлажып турар кожуун, сумуларның чагыргалары-биле кады демнежи ажилдап турар. Эрткен чылдың көргүзүлгери-биле алырга, заповедниктиң девискээринге чепшээрел чок 9 аңнаашкын, 3 балыктаашкын, эртип-дүшкен чадаг, машиналыг ол-бо чоруктар - 25. Заповедниктиң девискээринге болган корум-чурум үрээшкенингеринге шуптузунга протокол бижиктерни тургускаш, чурум хажыдышкыннарынга акша торгаалдарын, ниитизи-

биле 100 боо-монгуну, 17 четкини, 12 какпаны, 585 дузакты, 65 кг балыкты хавырган.

Төтчөглекчилерге камгалалдыг девискээрин чурумун үрээни дээш 20 муң рубльдин, хораткан аңы дээш 13,7 муң рубльдин торгаалдары онааттылган. Чурттакчылыг черлерге ерт айылын болдурбазының аргаларын болгаш ерт болган таварылгаларда канчаар ажилдаарын, өжүреринге хамаарыштыр тайылбыр ажилдарын кылып чоруткан. Инспекторлар шупту девискээрлерни эргий хынап, өртке удур белеткел ажилдарын хамаарылгалыг девискээрлерге кылган. Заповедник девискээринге эрткен чылын ерт айылы өөскүвээн.

Эртем-шинчилел килдизиниң удуртукчузу — Ч.С. Кыргыс. Ында 6 кижини ажилдап турар. Килдистиң ажилдакчылары эрткен чылын "Кара-Хөл", "Цугээр-Элс", "Ямаалыг" камгалалдыг девискээрлерге чедип, шинчилел ажилдарын кылганнар. Олар Россия, делегей чергелиг 9 эртем чыыштарыга киржил, материалдарны белеткээн. Ук килдис бо чылын кады ажилдажылганын бижиктерин Моол Республиканың "Увс-Нуур" заповедниги-биле кызыгаарлажып турар аймак чагыргаларының, Новосибирск хоорайның дириг амытаннарының чизези болгаш экологиязын өөренип турар институтунуң, Владивосток хоорайның хөзүрүн шинчилээр институтунуң, Италияның арга-арыг институтунуң эртем ажилдакчылары-биле дугурушканының түннелинде Россияның хоорайларындан — 5, Италияның Витербо хоорайындан — 2, Германияның Кассель хоорайындан — 3 эртем ажилдакчылары заповедниктиң девискээринге кээп ажилдааннар. Ооң-биле чергелештир ТывКун студентилери, Американың Каттышкан Штаттарындан бөлүк студентилер, эртем ажилдакчылары 2 удаа кээп, практиказын эрттиргеннер. Ниитизи-биле шупту 29 кижини чораан.

Экологтук чырыдышкын килдизи (удуртукчузу — А.Ч. Кон-

чук), бо килдисте 5 кижини ажилдап турар. Заповедниктиң девискээрлери кирип турар кожууннарының школаларында заповедник дугайында ниитизи-биле 12 медээлиг булуннар кылдылган, айыттылган кожууннарының, хоорайның школалары-биле килдис харызыналыг ажилдап турар. Эрзин суурда заповедниктин бичи музейи бар, ооң девискээринде ниитизи-биле 7 экологтук копаньын оруун ажилдап кылган. Заповедниктиң онзагай девискээрлери Россияның болгаш даштыкы чурттардан бойдука сонугралдыг кижилерни хаара тудуп турар. Эрткен 2003 чылда девискээрге ниитизи-биле 69 кижини санныг даштыкы чурттардан болгаш Россияның хоорайларындан аңгы-аңгы бөлүктөр чорааннар. Килдистиң ажилдакчылары ниитизи-биле 18 материалдарны солуннарга үндүрген, радио, телевидениениң дамчыдылгаларына 21 катап киришкен. Заповедниктиң ылгавыр, онзагай, реклама бүдүрүлгелерин (буклет, вымпел, календарылар) — 550 сан чедир кылган болгаш камгалалдыг девискээрлерин бойдузун, аң-меңин тырттырган кино-чуруктарны ГРИНПИС-биле кады кылган.

Заповедник 1997 чылдан эгелээш чыл санында "Парктар чыскаалы" деп делегей чергелиг бойдус камгалалының акциязында киржил турар. 2003 чылда ооң киржикчилеринин ажилдарындан 20 делгелгени кылган, 60 Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге "Убсунур Ыйгылаажы" — 10 чыл" деп делгелге база дериттинген. Аңаа хоорай школаларының башкылары өөреникчилерин чыып алгаш, заповедник дугайында кичээлдерни база эрттиргеннер. Оон аңгыда онза камгалалдыг бойдус девискээрлериниң дугайында школаларга тайылбыр беседаларны, экологтук кижизидилге темалыг кежээлерге киржилгелер, кино-көргүзүлгелерни, оюннарны, бөлгүмнерни, кезек айыттылган черлерге бок аштаашкынын дээш, эвээш эвес ажилдарны кылганнар.

Эрзин кожуунга заповедниктиң ажилдакчыларының удуртулгазы-биле кожуунун өөреникчилери школаларга болуп эрткен "Парктар чыскаалының"

тиилекчилери болуп, кожуун төвүнүн Культура бажыңына кожуун чергелиг КВН-ни организастап эрттиргеннер. Тес-Хем кожуунга заповедниктиң инспекторларының эвилели, оон удуртулгазы-биле школаларга бок аштаашкынын кылгаш, культуруг кезээнде спортчу оюннарны (теннис, волейбол, кросс) ажилалбан черлериниң аразынга кожуун деннелинге организастыг эрттиргеннер. Ындыг улуг, кожуун чергелиг маргылдааларга Тес-Хем кожуунуң чагыргазы чаңгыс эвес удаа сан-хөө айтыры-биле дузалап, кожуунун бойдузун камгалаар ажилдарга идепкейлиин, сонугралдын көргүзүп келген. Эрткен чылда тес-хемчилерниң көргүзүлгү чижээнге Кара-Хөл сумузу, Эрзин кожуун чагыргазы, кожуунуң суур школалары каттыжып, акша-биле дузаны кадып эгелээнер.

Сан-хөө килдизинде улуг бухгалтер В.С. Дамдынның удуртулгазы-биле 4 кижини хаара туттунган. Заповедниктиң шуптула боттанып турар камгалал, эртем, экологтук чырыдышкын ажилдарының өй-шаанда күүсеттиниң турарына оларның кирип турар үлүү улуг.

А.С. Монгуштуң удуртканы ниити айтырылгар харылаар килдисте ниитизи-биле 19 кижини ажилдап турар. Олар заповедниктиң ажилдакчыларының ажилдаарына таарымчалыг байдалдарны тургузуп, арыг-силги, чылыг-чырык, хеп-сын дээш, өске-даа ажилга ажиллаттынар чүүлдерни хандырбышаан, ажилдап турарлар.

Бо бүгү ажилдарны шуптузун удуртуп-башкаар нарын ажилды заповедниктиң директору А.Д. Додук заповедниктиң тургустунганындан эгелээш, бөгүнге чедир бүгү ажилды башкарып чорудуп турар. Килдис бүрүзү эрткен чылдың отчеттарын кылып түңнээш, бо чылдың планнаттылган чаа ажилдарын боттандыраары-биле эгээртинмес энергиязының теви-биле ажилдап кирипкен.

Долаана ХОБИГА,
КББЗ "Убсунур Ыйгылаажының" методизи.

ОВААРЫМ-ЧАЛЫГ БОЛ

Кышкы үеде оваарымча чок дош кыры-биле машина-техникалыг аргыжып чоруп тургаш, озал-ондакка таваржып турар таварылгалар көвүдеп турар.

2003 чылдың ноябрь төнчүзүнде Тожу кожуунуң Тоора-Хем биле Ырбан аразына Хамсыра хемни дош кыры-биле кежип чыткан «УАЗ-452» маркалыг хуу автомашинаны ойлууп кирген. Чолаачы чааскаан чораан түннелинде, аас-кежик болуп, хай-бачыттан амытынын камгаланып үнүп келген.

База-ла ыңдыг таварылга 2003 чылдың декабрьда ола девискээрге болган. Тожу кожуунун «Азас» турбаазаның «УАЗ-452» маркалыг автомашиназы дошче ойлууп кирген. Ол машинага бир пассажир биле чолаачы чораан. Чаяан болуп, өлүмчидимден чайлап үнүп келгенер.

Шак бо болуп турар озал-ондакка хамаарыштыр сагындырып каар чүүлүвүс чүлдизе, республиканың ол-бо булуңнарында болгаш Кызыл хоорайның девискээринде дош кыры-биле аргыжып турар хем оруктары көвей. Кыш төнүп, час чоокшулап ораары-биле Тываның күрүнениң биче хемчээлдиг суднолар инспекциязы чолаачыларның болгаш чурттакчыларның кичээнгеинге дош кыры-биле аргыжып тургаш, оваарымчалыг болурун баш удур сагындырып тур бис.

Владимир САЙЫН-ООЛ,
биче хемчээлдиг суднолар инспекциязының ажилдакчызы.

САВЫЯ ТОН

Савыя тон кедипсимзе,
Сайыт ышкаш апаар мен деп,
Кадайымның кулактарын
Каш чыл улай коңгалаан мен.
Бар-ла турган акшаларын
Банкыга чыып чыткаш,
Шала күскээр кадайым мээ
Савыя тон садып берген.
Даштыкыда шевер кыстар
Даараанын номчуп көргөш,
Амырааштың кадайымны
Алды катап ошпапкан мен.
Кедипкештиң базыпкан мен,
Хертежим шуут
дендеп барган.
Даргам болур Доржуну мен
Танывайн эрткен болдум.
Алды хонук дургузунда
Ажылымче шуут барбайн,
Чаа тонум көөргөдип,
Шаанга кири кояргаан мен.
Танывазым улус мени
Дарга-дыр деп бодап турган.
Мээң оруум дозуп келгөш,
Мендилежил эгелээннер.
Алды хонук эрткен соонда,
Ажылымга чеде бергөш,
Алыр акшам өстүргө деп
Ажы-биле чугаалаан мен.
Адырғаар дээш
каш хүн улай
Ажылче шуут
келбээн дээштиң
Доржу даргам ол хүн менээ
Донгулданы "шаңнаан" чүве.
Кадайымга чеде бергөш,
Канчаар өчүүр сөстөр дилеп,
Караңгыда кудумчулап,
Кара чааскаан базып ор мен.
Ээн ыржым кудумчуже
Ээлтерим билек дораан
Ийи кижги соомдан келгөш,
Ийи холдан кээп алкан.
Алгырар дээш чадап каан мен —
Аксымны дуй тудуп алган.
Тевер бодаан база хоржок —
Дезер, былдаар улус болган.
Тонумну олар ушта шелген,
Дораан бүдөр чүве кайдал!
Өөктерим чежер дээштиң
Өрү-куду суйбап турду.
Холдарымны ушта сопкаш,
Колдамнажып кирипкен мен.
Карак чивеш аразында
Караандыва чык-ла кылдым.
Алгырыпкаш, сала каапкан.
Авам төрөөн ийи буду
Араатанзыг дайзыннарга
Алдырбайн арлы берген.
Кадай мени көрүп кааштың
Кайгай берген ыт чок турган.
"Канчап бардың, эжим?" дээнин
Карактары сөглөп турган.
— Хулиганнар халдап кээрге,
Күштүг болгаш алдырбадым.
Чаа тонум уштуп аар дээш
Чадаштылар —
бербейн бардым.
Хартаачызы үптөкчинин
Караандыва чаа-ла бердим.
Оон корткаш дезиптерге,
Оларны мен кезек сүрдүм.
Кадайым ам оожургап,
Харын чүгээр
болган-дыр деп,
Хайлыг оорлар сөнезин дээш,
Каргыш салып, кончуттунган.
Даартазында ажылымга
Далаш-биле чеде бергөш,
Ыядыксап, эпчоксунуп,
Ылым-чылым олурган мен.
Чангыс черде орап эжим
Чамбал ол хүн орай келген.
Карак санчок — көгергештиң
Хапыйты ышкаш
бүдүп калган.
— Канчап мынчап бардың,
эш? — деп,
Кайгап-харап айтырган мен.
Караан оожум суйбай туткаш,
Харызыңга мынча диген:
— Хулиган эр таварышкаш,
Күжүн менээ дөгээни ол-дур.
Хары бээр
дээш четтикпедим,
Караңгыда тыпшайн бардым...
Хайлыг оорлар тонумдува
Катап халдай бербезин дээш,
Кадай ону садыгжыга
Катап дедир дужаап берген.
Сайытсыраар харык-даа чок,
Салым ындыг
болганы ол-дур.
Самдар эрги хөрөктээштиг
Сагыш амыр базып чор мен...
Василий МОНГУШ.

ЧҮРЕКТЕРНИ
ОТТУРУПТАР САЛЫМ-ЧАЯАН

Уран чүүлдүн
тергииннери

Чогаалчылар боттарының
чогаал ажылдарына төрөөн
чуртун, төрүттүнген черин алгап-
йөрөөп чоруур. Төрөөн чурту,
төрүттүнген чери- чогаалдыкчы
кижиниң база бир кол темазы.
Ол талазы-биле ыраажылар база
чогаалчылардан ылгал чок.
Чижек кылдыр Россияның
болгаш Тыва Республиканың
алдарлыг артизи Демир-оол Ба-
дырчыевич Кежиктиги алыыл.
Эң ырлаксаары, ооң сагыш-
сеткилин хайныктырып чоруур
ырызы — "Оо, Нарын". Ынчан-
майн канчаар, кым-даа кижиге

*Ынакшыл — ол октаргай-дыр.
Куржаа-даа чок, куру-даа чок...
Ынакшыл — ол океан-дыр.
Дуву-даа чок, Кыдыг-даа чок...
"Ынакшыл-дыр" деп ырыда
мындыг одуруглар бар:
Дувүреве, амыраан сен.
Ынакшыл-дыр.
Ынакшыырга, ынчал баар чоор.*

*Ынакшыырга ынчал баар чоор.
Ыглай-даа бээр.
Ырлай-даа бээр...*

Бо ырларның кайызын-даа
Д.Кежиктиг Тыва Республиканың
алдарлыг артизи Анзат Куулар-
биле ырлажып турарлар. Ол дуэт
тускай аян-хөөнү-биле ыянгылыг
аялга-биле бо ырларны ырлап
бадырыптарга, ынакшылдың
ындынныг ырызы бүгү чер-деле-
гейниң делгемнеринче чангыла-
нып, ол аян-хөөн улус-чоннуң чү-
ректерин оттуруп, кижги бүрүзү-
нүң сагыш-сеткилин доолду-
руптар. Дыңнаксанчыг, чараш.

Д.Б.Кежиктиг тускай мерге-
жилин Кызылдың уран чүүл учи-
лищезинин культура-чырыдыш-
кын салбырынга өөренип тур-
гаш, чедип алган. Ол 1979 чылда
училищени доозупкаш, Тываның
күрүне филармониязының "Аян"
ансамблинге ажылдай берген. Бо
чылын аңаа ажылдап келгенин-
ден бээр 25 чыл болур. "Аян"
ансамблинге ажылдап тургаш,
даңгаар-ла өске черлерге кон-
церттерин көргүзөр турганнар.

Бир-ле катап 1988 чылда
ажылының аайы-биле Моолче
чорупканнар. Моолдун элээн
сумуларынга оюн-тоглаазын
көргүзүп каапкаш, адак сөөлүндө
Элистая хоорайның театрын-

доину дүжүргеннер. Ол интерна-
ционалчы өг-бүле оолдары
Тамир биле Буянын эргим ынак
ада-иези болуп, оюн оя чурттап
чоруурлар. Я.Нямсүрен амгы
үеде Тываның күрүне филармо-
ниязының хылдыг хөгжүм
ансамблинде ажылдап турар.

Д.Б.Кежиктиг ажылдап кел-
ген үезиниң дургузунда чоннун
сонургалын бодунуң чогаалдык-
чы ижинге хаара тудуп, ону
кажан-даа ышкынмайн келген.
Бүгү Тывада ону танывас, оон
ырлаан ырларын дыңнаваан
кижги чок. Тываның ыраккы
булуннарының клубтарында-да,
хоорайның концерт залдарында-
даа "Хырбачазын" бадырып-

дээш холун тудуп каарлар. Өске
улус даңгаар кичээнге салып,
чамдыктары сонургап кайгаар-
га, чамдыкта түвектиг-даа, шы-
ланчыг-даа ышкаш болур. Ол
боду кижилерниң артык кичээн-
гей салышкынындан аңчыгы-
нып, түвексинмес-даа, чаңчыгып
калганы-биле анаа чүве дег
хүлээп ал, кижилерге сагыш са-
лып, чугаалажыр, чон-биле
едержил билир кижги. Оон боду-
нуң бүдүжү, сеткили база ындыг,
чончу кижги. "Чон дээрге чон
болгай. Чоннун ачызында кижги
чурттап, чоннун ачызында кижги
амыдыралында чедишкыннер-
ни чедип ап чоруур. Арат чоннун
хүндүткели — эн-не улуг шаңнал"
— деп, Д.Кежиктиг санап чоруур.
Ынчанга ол кижилерниң хүн-
дүткелин чаалап ап чоруур. Оон
мөзүзүнүң бир онзагай чүүлү-
бодундан улуг назылыг кижги-
лерни онзагай хүндүлөп көөрү,
биче сеткилдиги, кижилерге
сагыш човаачалы, дузааргаа оон
мага-бодунда биче чажындан
иезиниң аа сүдү-биле сиңиккен
кылдыр эскертинип чоруур
чараш, онзагай бүдүш-чан. Ол
дээрге иезиниң огулга кезээ
менгеде арттырып, чаңчыкты-
рып кааны турсакаалы, иезиниң
сеткилиниң байлаа-дыр.

Бо чылдың январь айда тыва
чоннун хүндүткелиг огу Д.Б.Ке-
жиктиг бодунуң назынында
бежен катап кышты, часты уткуп,
үдээнин демдеглеп эрттирип
турар. Ынчангаш чырык өртем-
чейге чааттыңганыңардан бээр
50 чыл болган оюн таварыштыр
байыр чедирип, Силерниң
өөрүшкүнерни үлежил, ал-бо-
дунарга кадыкшылды, ол ышкаш
аас-кежиктиг, тайбың амы-
дыралыңар чайынналып турар-ла
болзунам деп күзөп йөрээдивис.
Силерниң кайгамчыктыг чараш,
уян болгаш кижилерниң сеткил-
хөөнүн сергедип, чоннун хей-
адын көдүрүп кээр ырларыңар-
ны ам-даа үр-ле чылдар дургу-
зунда дыңнаар бис дээрзинге
бүзүрөп артывыс.

Тыва чоннун огу, онзагай са-
лым-чаяанныг, хүндүлүг артизи-
вистиң кайгамчык ырларын база
катап сагыш хандыр дыңнап, оон
ыры-самныг концертин январь
30-де Тываның хөгжүм-шии
театрынга кээп көөрүнче
далажыңар.

Полина СЕРЕН.

Блиц-анкета

- Төрүттүнген чылы — Чылан чылы.
- Барыксаар чери — Алдын-Уургайының бээр талазы, Нарын уну.
- Спорттуң кайы хевирин сонуургаарыл — хостуг хуреш, аар атлетика.
- Сонуургалы — чазаныр, балыктаар.
- Ынак ыраажызы — Николай Басков.
- Хүндүлээр төөгүлүг кижизи — авазы.
- Онзазынар эр аажы-чаңы — эрзиг мөзү, кызымаккай ажыл, биче сеткил.
- Херээжен аажы-чан — чараш чаңы, аал-ораны, ажы-төлү, эш-өөрү дээш сагыш човаачалы.
- Ынак чеми — борш, бууза.
- Ынак арага суксуну — тыва арага.

төрүттүнген, салым-чаяан, са-
рыыл-угаан берген чери, ужа-
тура баштайгы базымнарын кы-
лып, агаарын тынып, суун ижил
өскен чери кончуг болгай.

Тываның база бир салым-
чаяанныг артизи, сураглыг огу
Д.Б.Кежиктигиң репертуарында
"Оо, Нарындан" аңгыда, "Дунда-
Доопчу", "Эзеңги-Хөл — Төре-
Хөлүм" деп ырларын база сетки-
линиң ханызындан ырлап, төрөөн
черин бүгү Тывага алгап-йөрөөп,
оон чараш бойдузунга эргелен-
генин, өпейлеткенин, ие чериниң
бойдузунга бердингенин, ынак-
шылын илередип ырлап чоруур
артист. Шынап-ла, "Эзеңги-Хөл-
Төре-Хөлүмнү" ыянгылыг кыл-
дыр ырлай бээрге, Төре-Хөл ма-
галыг шиник чаражы-биле ала-
чайгаар-ла карактарга чурут-
тунуп келир болгай. Ол дээрге
ыраажының ырыны дыңнакчы-
ларның сагыш-чүрөөнге, угаан-
медерелинге чедирип, чаагай
сеткилди оттуруп, чедингир
кылдыр күүседип билири ол.

Оон күүседип чоруур ырла-
рының база бир темазы — ынак-
шыл. Шынап-ла, ынакшыл — эки
чүүлдерге сорук кириер улуг
күш. Ынчаарга ол ынакшыл дуга-
йында чүү деп ырлап турарыл?
"Ынакшыл" деп ырының каш
одуругларын көрүп көрээлинер.

*Ынакшылды чүү дээрил?
Сылдыс дээр бе?
Шолбан дээр бе?*

Ол айтырыгның харызы
база онзагай:

га концерт көргүзөр дээш чедип
келгеннер. Ол кежээ аңаа, ол
театрга Д.Б.Кежиктиг бодунуң
ынакшылын тыпкан. Оон сагыш-
сеткилин хөлзедипкен чазык
шырайлыг, ап плакыелиг, кара
чаштыг уругнуң адын Я.Нямсү-
рен дээр болган. Ол-ла театрың
артизи. Олар баштайгы көрүш-
тен-не бот-боттарын сонуурга-
жып, билчи бергеннер. Оон
соонда элээн үе эрткенде, Моол-
дун Элистая театрының артизи
Я.Нямсүрен биле Д.Кежиктиг
салым-чолун кожар дээш төрөл-
чонун, эш-өөрүн чалап, чыып
алгаш, Кызыл хоорайга куда-

тарга, бичии уруглар безин оон-
биле деңге ырлажы бээрлер.

"Д.Б.Кежиктигиң чон ара-
зында алдар-ат, хүндүткелиниң
чылдагааны чүде ирги?" Хары-
зын билеп алыксаңчыг солун
айтырыг. Чоннун хүндүткелин
чедип алыры белен эвес деп
чүвени, алдар-атты эдилээри
амыр эвес дээрзин ол чугаалаар.
Шынап-ла, оон өг-бүлөзи-биле
кады хоорай кыдылчы агаарлап
азы дыштанып чоруурга, дыка
хей кижилер ону таныыр болгаш,
албан-биле оон-биле менди
солчуп чугаалажыр, бети дизе
"Артистиң холун тудуп каар-дыр"

БИЧИИЗИНДЕН ТУРА-ЛА...

Кожавыс Бурятияда Иволга хүрээинде бистиң чаңгыс чер-чурттуувус 7 харлыг Молам Сундуй 2003 чылдың август айдан эгелеп ийги класстың дыңнакчызы болу берген. Буддизмниң “Даши-Чойнхорлинг” деп дээди өөредилге чериниң ламалары болгаш башкылары ону “эң-не кайгамчыктыг өөреникчи” деп санап турарлар.

Сундуйларның өг-бүлезинге Молам ийги оол болуп төрүттүнгөн. Бо өг-бүлениң улуг оглу Айдыс реабилитация төвүнге улусчу эмнекчи болуп ажылдап турган. Кажан Валентина Ховалыговна бичии оолун божуур дей бергенде, оолдарының ачазы дүжүнде чаа төрүттүнгөн оолунун солагай талакы кулаанда антенна бар кылдыр көргөн. Авазынга кезишкени кылып, төрүттүнер үжурлуг үезинден 3 ай эрте төрүттүнгөн, оолдун амы-тынын эмчилер камгалап алганнар. Шынап-ла, бичии кижиниң солагай талакы кулаанда улуг мең бар болган. 3-4 ай чедип чорда-ла, мурнуку диштери үнген, а 5-6 айлында ол үңгөп эгелээн.

Молам 5 айлыг тургаш-ла, лама кырган-ачаларындан бажында арткан буддизм херекселдерин сонургап эгелээн. Ол бүгүнү алыр дээш ыглап, ажынып, хунаажыр турган. Холунга оларны тудуспаан-даа болза, Молам боду дээп четтигиликен. Хоюг артышты туткаш, чий-ле бээр турган. Бир хар алды айлында: “Муни, муни, муни...” деп чугааланып турар апарган. Бо өг-бүлениң төрелдери, кожалары оолду сонургап, үргүлчү кээр апарган. Кажан уруглар сады чоруп эгелээнде, ол ак-чоорганны

ламалар дег орааттынгаш сымранып, иштинге бир-ле чүвени чугааланып олуруп бээр турган. Элээн өзүп келгеш, Молам ам болур үжурлуг чүүлдерни баш бурунгаар чугаалаптар турган. Ийи хар ажып тургаш ол: “Богдо Гэгэн башкы-биле ужуражыр мен” деп чугаалаан. Тывага Богдо Гэгэн башкы бир дугаар кээп турар үеде Молам-биле ада-иези-даа чокка ужуражып, судурларны номчуп берген.

Молам беш хар чеде бээрге, Сундуйларның өг-бүлези улуг назылыгларның сүмези-биле оолун Моолдун Кандан хүрээинге чедирген. Аңаа авазы Валентина Ховалыговна Улан-Баторнун бир школазынга ажылдавышаан, бажың хөлезилеп алгаш, оолун ийи чыл хүрээге халас өөредип алган.

Тываже чанып келгеш, оолун улаштыр өөредири-биле Бурятияның Иволга хүрээинге чедире бээрге, бичии улусту аңаа хүлээп албас болган. Ынчалза-даа хүрээниң Камбы-ламазы Дамба Аюшеев аргажоктуң кырында,

Сундуйларның өг-бүлези оолун Индияже өөредип чорударынга белеткен, акша-төгерики чыып турары билдингир. Бо салым-чаянныг бичии оолга “Далай суунга дамды дуза” дээри ышкаш, дуза кадыштар кижилер база турар боор.

Римма ЧАВЫНЧАК.

оолдун чүткүлүн, сонургалын барымдаалап тургаш, хүлээп апкан. Чүте дээрге бо бичии оол, шынап-ла, дендии эрте буддизмче сонургалдыг боорга, хүрээниң ламалары катап төрүттүнгөн, арыг угаанныг кижилер кылдыр санай бергенер.

Молам эртенгиниң 7 шактала мөргүл номчуур өрээлге барып олурупкан турар. Ол тибет дылга бижилгени, буддизм дугайында номнарны дүрген шингээди ап, Устүү-Иволга ортумак школазында тергийн эки өөренип турар. Оол тыва, моол, орус, тибет, англи дылдарда хостуг чугаалап турар, бурят дыл кичээлдеринден ону хостап каан.

Моламның авазы Валентина Ховалыговна Иволганың уран чүүл школазының салбырында чурукчулап ажылдап турар. Ол оолунга боду келир үезинде амыдыралын тыва бергенинге бүзүрөп, өөрүп, чоргаарланып чоруур. Молам боду улуг лама болурун күзеп, Индияга барып өөредилгезин уламчылаарын бодап турар. Оолдун дагыныкчы башкызы Батор Цыденов оң авазының идегелин деткип, мынчаар чугаалап турар: “Молам 14-15 харлыында-ла улуг угаан-медерелдиг лама апаар болгаш бүгү-ле амылыг амытаннарга бодунуң дузазын көргүзе бээр.”

Ленин, 18 дыңнадып тур

туттурган. Кады арага ишкен.

Үптээшкениер

• Кызыл хоорайда чурттап турар хамааты кежээ бажыңның чанынга машина иштинге олурда, ийи кижилер ону бижек-биле коргудуп тургаш, “LG” деп магнитоланы хунаап апарган бооп турар. Ооң кадында хулиганнар чолаачыга хол база четкен. Каразыттырып турар кижилерни Кызылдың ИХЭ-зи тудуп алган.

• “Мөңгүлек” гостиницаның даштынга дүнекиниң 1 шак үезинде Х. деп хамаатының хууда өңчүзүн билдинмес кижилер күш-биле хунаап апарган. Каражаның түнү — 10800 рубль.

Оор херектер

• Кызылда чурттап турар О. деп хамаатының бажыңындан “Фунанай” деп телевизорну, “LG” деп магнитофонну, идик-хепти январь 24-түң кежээинде оорлап апарган бооп турар. Каражаның түнү 12700 рубль болган.

• Кызылдың “Западный” шагдаа килдизинге “Тува посред-компания” акционерлиг ниитилелдиң директорунун адындан билдиришкени кирген. Ында бижээни-биле алырга, 2003 чылдың июль 30-ден 2004 чылдың январь 25 аразында ук компанияның сейф иштинге турган 12 калибрлиг “Иж” деп боозун билдинмес кижилер оорлап апарган бооп турар. Каразыттырып турар Кызыл чурттуг хамаатыдан ук боону хавыргаш, херекти

оттурган.

Наркотиктиг бүдүмелдер

• Сүт-Хөл кожуунга Суг-Аксы чурттуг О. деп хамаатыдан 0,716 грамм гашишти шагдаа ажылдакчылары тыпкан. Херекти Сүт-Хөлдүн ИХХ-зи истеп эгелээн.

• Кызылдың Кечил-оол кудумчузунда чурттап турар, 1981 чылда төрүттүнгөн хамаатызындан 3,702 грамм марихуана тывылган. Наркотикти хавыргаш, херекти оттурган.

Машина оорлаан таварылга

• Кызыл чурттуг хамаатынын К234 АМ дугаарлыг “Тойота Калдина” деп автомашиназын билдинмес кижилер оорлап апарган. Кызылда чурттап турар, 1986 чылда төрүттүнгөн хамааты туттурган.

Читкен кижилер

• Кызыл хоорайның чурттакчызы, 1973 чылда төрүттүнгөн Сат Надежда Немешкеновна 2004 чылдың январь 1-де бажыңындан үңгөш, бо хүннерге чедир ээп келбээн.

• Кызылда чурттап турар, 1979 чылда төрүттүнгөн ийги бөлүктүн инвалиди Ооржак Арат-оол Алексеевич 2004 чылдың январь 22-де дүнекиниң 2 шакта бажыңындан үңгөш, бо хүннерге чедир ээп келбээн бооп турар.

ТР-ниң ИХЯ-зының парлалга албаны.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮНЕР-БИЛЕ

ЧАЛЫ ЧҮРЭЭМ КЫПТЫП ЧОРУУР

РФ-тиң улус өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы Мария Максимовна БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ юбилейи-биле байыр чедирбишаан, сеткиливис ханызындан бажыг кадыкшылды күзевышаан, дараазында одуурларны бараалгаттывыс:

Кыштың айы хырлалза-даа,
Кым-даа сени мактаза-даа,
Чаңгыс сеңээ сеткил өшпес,
Чалы чүрээм кыптып чоруур.

Балчий-оолдарның өг-бүлези.

ОЮП ЭРТПЕНЕР!

Шоодай чигирниң өртээ 825 рубль. Шоодай далганның 400 рубльден өрү (мөөнөп садып алырларга чиигелделиг), оодурбаны, крупаларны, печеньелерни, карамель, шоколад конфеталарны, үнүш үзүн, чуургаларны эң чиик өртеп-биле садып турар бис.

Адреси: Загородный переулок, “Эхнатон” бааза, склад 3. Телефону 5-38-40 (Хүрээ чоогунда).

Алгы-кешти эттеп бээр мен. Сарлык кежин садып алыр мен. Телефону: 5-17-73.

СПОРТ СПОРТ СПОРТ

17 спортчуга

Спортту хөгжүдерин деткир сорулга-биле спортчуларга болгаш оларның тренерлеринге көрдүнгөн ТР-ниң Чазак Даргазының стипендиязын 2004 чылда республиканың 17 спортчулары алыр.

Январь 23-те Тыва Республиканың Күш-культураны, спортту хөгжүдер болгаш аныктар политиказының талазы-биле яамыга бо чылын Чазак Даргазының стипендиязынга төлөптүг болган спортчуларга байыр чедирген езулал болган. Ук стипендияга (ай санында 500 рубль) эрткен чылын делегей болгаш Россия чергелиг маргылдааларга 1-3-кү черлерниң эдилекчилери төлөптүг болган. Оларның эң бичиизи — 10 харлыг Женья Кол, тренерлерден ооң ачазы Михаил Кол база бо чылгы стипендиат болган.

Лариса Грециядан ээп келген

Бодунуң спортчу чедишкениери-биле 2004 чылда Олимпий оюннарынга киржир эргени чаалап алган Россияның шилиндек командазының кежигүнү Лариса Ооржак Грецияның төвү Афины хоорайдан ээп келген.

Афины хоорайга делегейиниң аңгы-аңгы чурттарындан удавас болур Олимпий оюннарының киржикчилериниң аразында баш удур шенелде маргылдааларга бистиң чаңгыс чер-чурттуувус 14 кижиниң аразында хүрешкеш, ийги черни ап, чүгле чаңгыс япон мөге кыска сан талазы-биле аштырган. 2002, 2003 чылдарда делегей чемпиону немец спортчуну Лариса 6:3 санга тиилээн.

Бистиң корр.

“ШЫН” СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Кажан-даа биске утгундурбас, хайыралыг, ынак ачавыс, оглувус, акывыс, дунмавыс, эживис, күдээвис Андрей Сесимович БАДАРЧЫНЫ сөөлгү орукче үдээринге моральдыг болгаш материалдыг дуза кадып, ажыг-шүжүүвүстү үлешкен дөргүл-төрелдеривиске, эш-өөрүнге, чаңгысклассчыларынга, кудаларывыска, бүгү чонувуска четтиргенивисти “Шын” солунну дамчыштыр илереттивис.

Өөнүң ишти, ада-иези, ажы-төлү, кады төрээнери, дунмалары, төрелдери, эш-өөрү.

“Улуг-Хем” солунуң редакция коллективи РФ-тиң Журналистер эвилелиниң кежигүнү, республиканың Композиторлар эвилелиниң кежигүнү, “Улуг-Хем” солунга үр чылдарда ажылдап чораан парлалганың болгаш күш-ажылдың хоочуну

Салчак Тукаевич
ОНДАРНЫҢ

мөчээни-биле ооң өг-бүлезинге ханы кажыыдалды илередип тур.

Кижиниң мага-бодунга хора чедиришкени

• Январь 25-те Тес-Хем кожуунуң төп эмнелгезинче 1956 чылда төрүттүнгөн, Самагалдай чурттуг хамааты бажында кемдээшкениг кирип келген. Самагалдай суурнуң Кунаа кудумчузунга эзирик кылаштал чорда, билдинмес кижилер ону эттээн бооп турар.

• Барыин-Хемчиктин Хөндөлөн суурдан 1955 чылда төрүттүнгөн хамаатыны кожуунуң төп эмнелгезинче эккелген. Кады арагалаанының түннелинде маргышкаш, ооң кожазы ук хамаатының ооргазынче бижектелген.

• Январь 25-те Кызыл-Мажалыктын 1967 чылда төрүттүнгөн херээжен хамаатызы КТЭ-же бажында кемдээшкениг кирген. Ооң-биле кады чурттап турар хамааты туттурган. Арагалаашкының хайы.

• Чаа-Хөл кожуунуң төп эмнелгезинче Ак-Туругнуң чурттакчызы бажында кемдээшкениг, сегелиниң сөөгү сынык, берге байдалга кирген. Ол-ла суурдан 1982 чылда төрүттүнгөн хамааты

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазак. Кол редактор Аргур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оракакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8269. Чагыг 12.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойтужулугузының чорудулгазынга контроль болгаш бүрткелениң Тыва девискээр эргелелинге бүрткеттинген.

Бүрткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшлейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыялаар.